

Ve třetí kapitole *První knihy Mojžíšovy* první lidé svedení hadem porušují jediný a snadno splnitelný zákon, který jim Bůh uložil, a dovolují tak zlu vniknout do stvoření, které z Boží ruky vyšlo »dobré« (Gn 1,4.10.12.18.21.25), ba »velmi dobré« (1,31). Důsledky změny pocítují lidé především sami na sobě a skrývají se před Bohem (3,8) i před sebou samými (3,7). Bůh však člověka hledá, volá ho (3,9) a pojmenovává příčinu tragické změny (3,11). Adam svádí vinu na ženu a žena, která bude později nazvána Eva (3,20), ji svádí na hada. Posledního z nich, hada, Bůh nenechává ani promluvit a pronáší soud (3,14-19), obrací se nejprve k hadovi, pak k ženě a nakonec k Adamovi. Slova adresovaná hadovi vrcholí rytmizovaným výrokem (3,15):

»Nepřátelství položím mezi tebe a ženu, a mezi semeno tvé a semeno její. Ono ti rozdrtí hlavu a ty mu rozdrtíš patu.«¹

1. Tradiční podoby křesťanské interpretace Gn 3,15

Křesťanská interpretace od nejstarších dob (sv. Justin, sv. Irenej z Lyonu) vidí v těchto slovech prorocství o Spasiteli, který bude potomkem (»semenem«) ženy a odstraní hřích a smrt, protože přemůže jejich původce (»rozdrtí hlavu« hada).² Mesiánská interpretace je známa také z prostředí rabínského judaismu (starobylé doklady představují targumy *Pseudojonatan* a *Neofiti*) a její nejstarší stopa se objevuje snad už v době helenistické (*Septuaginta*).³ Protože mezi biblickými místy, která křesťané chápou jako prorocství o Ježíši Kristu, přichází tento verš ve *Starém zákoně* jako první a protože je svatopiscem kladen nejhluběji do minulosti, bývá v moderní době nazýván »protoevangelium« a interpretován jako »první zvěst o Mesiáši Vykupiteli, o boji mezi hadem a Ženou a o konečném vítězství jejího potomka«.⁴

V křesťanské exegezi se tradičně uplatňuje také morální výklad tohoto verše: každý křesťan má »drtit hlavu hada« v tom smyslu, že má stát na straně toho, co je

¹ Masoretský text (*Genesis*, vyd. Abraham TAL, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2015, s. 9): *וְיָבִין וְרָעָה וְיִשְׂפָךְ רֹאשׁ וְנִשְׂפָּחוּ עַקְבָּי: וְיִבִין וְרָעָה וְיִבִין וְרָעָה וְיִבִין וְרָעָה וְיִשְׂפָךְ רֹאשׁ וְנִשְׂפָּחוּ עַקְבָּי* (Není-li uvedeno jinak, překlady cizojazyčných citátů jsou naše a vznikly *ad hoc* pro tuto studii; původní znění uvádíme v poznámkách pod čarou.)

² JUSTIN, *Dialogus cum Tryphone*, 100, PG 6, sl. 712; IRENEJ Z LYONU, *Adversus haereses*, 3, 23, 7, PG 7, sl. 963.

³ Srov. např. BUISCH, Pauline Paris: *The Rest of Her Offspring: The Relationship between Revelation 12 and the Targumic Expansion of Genesis 3:15*, in: *Novum Testamentum* 60 (2018), s. 386-401.

⁴ *Katechismus katolické církve*, přel. Josef KOLÁČEK – Markéta KORONTHALYOVÁ, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002, s. 113 (čl. 410). Z pohledu historicko-kritické metody komentuje mariologickou interpretaci protoevangelia např. WESTERMAN, Claus: *Genesis, 1: Genesis 1-11*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1983, s. 354-355. Nověji zejména ELSSNER, Thomas R.: *Vom Protoevangelium zur philologisch-hermeneutischen Schriftauslegung: Exegetische Annotationen zu Gen 3,15*, in: HAUKE, Manfred: *Maria und das Alte Testament*, Regensburg: Friedrich Pustet, 2015, s. 31-47. Též FISCHER, Georg: *Genesis 1-11*, Freiburg im Breisgau: Herder, 2018, s. 250.

Cyril Tomáš MATĚJEC

Katedra biblických věd a starých jazyků,
Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

České překlady Gn 3,15 v souvislostech středověké a raněnovověké exegeze*

Czech translations of Gen 3:15 in the context of medieval and early modern exegesis

In the earliest Czech printed Bibles, the wording of Gen 3:15 (protoevangelium) was still fully dependent on the Latin Vulgate. This included the feminine personal pronoun in the phrase "she will crush" based on the Latin "ipsa conteret", rather than "it will crush" that would correspond to the Masoretic text. In the 1529 edition, the feminine was replaced by the neuter, and in the subsequent 1537 edition the entire verse was reworded more consistently, apparently following the model of Luther's German version. The explanatory note, first printed in the 1537 edition and clearly derived from the note appended to Luther's version, presented a Christological interpretation of the verse, thus being completely silent about its traditional Mariological connotations. Both the neutral pronoun and the explanatory note were reprinted in all subsequent Czech Ultraquist Bibles until 1613. The Kralice version prepared by the Czech Brethren (1579) also used the neutral pronoun and interpreted the verse Christologically. The editors of the Catholic St. Wenceslas Bible (1715) essentially adopted the Ultraquist version, reintroducing the feminine pronoun and interpreting the verse Mariologically and morally. The study confronts these Czech translations and explanatory notes with the reception of the protoevangelium in the Middle Ages (Bernard of Clairvaux, Rupert of Deutz, Nicolaus of Lyra) and in the early modern period (Giovanni Pico della Mirandola, Martin Luther, Sante Pagnini, Tommaso de Vio, Jean Calvin, Martin Chemnitz, Roberto Bellarmino, Cornelius a Lapide, Jacobus Tirinus) and traces the impact of early modern versions and exegesis in the nineteenth and the twentieth centuries.

Key words: Czech Bible translations; Gen 3:15; protoevangelium; medieval exegesis, early modern exegesis; Christology; Mariology;

Number of characters / words: 120 507 / 18 135

Secondary language(s): Hebrew; Biblical Greek; Latin

* Studie vznikla v rámci programu na podporu vědy a výzkumu na Univerzitě Karlově *Cooperatio*.

dobré, a stavět se proti zlu. Starobylý náznak této interpretace je v novozákonním listu Římanům, kde sv. Pavel s narážkou na »drcení« hadovy hlavy v Gn 3,15 povzbuzuje křesťany, že skrze jejich dobré jednání Bůh zasahuje proti zlu (Řím 16,20): »Bůh pokoje brzy rozdrť satana pod vašimi nohama.«⁵ Církevní Otcové někdy chápou výrazy »hlava« a »pata« jako přenesená pojmenování pro »začátek« a »konec« (nebo »nahore« a »dole«) a dovozují odtud, že »hada« nebo »jeho plemeno«, tj. pokušení nebo zlé myšlenky, může křesťan přemoci zejména tehdy, když jim »drť hlavu«, tj. pokud se proti nim staví hned v jejich počátku (sv. Augustin, sv. Řehoř Veliký), a že naopak »had«, ďábel má tendenci mířit na křesťanovu »patu«, to znamená, že číhá na jeho pád (tj. na jeho »dole«, tak sv. Augustin) nebo že se zaměřuje na cíl a konec jeho jednání (sv. Řehoř) nebo že své úsilí o svedení člověka stupňuje při jeho »konci«, tj. v posledním čase před smrtí (Alcuin).⁶

2.1. Výklad slovesných tvarů יְשׁוּף־חָהּ a תְּשׁוּפֶנּוּ

Dvě místa protoevangelia jsou po staletí předmětem sporů, pokud jde o jejich jazykový výklad, a zejména v minulosti působila nápadné rozdíly mezi biblickými překlady. Jedním z těchto míst je dvojice přísudků »rozdrť« – »rozdrťiš«. Hebrejský text vyjadřuje oba přísudky vzácným (jen čtyři výskyty v masoretském textu, dva zde, další Žl 139,11 a Job 9,17) a po sémantické stránce ne zcela jasným slovesem יְשׁוּף שׁוּף: יְשׁוּף־חָהּ »rozdrť ti« a תְּשׁוּפֶנּוּ »rozdrťiš mu«. Jeho význam bývá zpravidla opisován slovesy »drtit«, »rozdrtit«, »rozetřít«, »rozbit«, »roztlouci«. Co do souhláskového kořene podobně stavěné sloveso יְשׁוּף שׁוּף nese význam »poslapat«, »poslapávat«, »drtit«, »rozdrtit« a zároveň také »pohlcovat něco« a »toužit po něčem«, »usilovat o něco«. Často se proto soudí, že také sloveso יְשׁוּף שׁוּף mohlo mít vedle významu »drtit«, »rozdrtit«, »rozbit«, »roztlouci« také význam »toužit po něčem«, »usilovat o něco«, případně snad také »sledovat někoho«, »pozorovat někoho«.⁷ Mezi starověkými překlady ani mezi novodobými komentátory nepadá shoda, která z těchto hojných možností je vhodná pro tvary slovesa יְשׁוּף שׁוּף užití v protoevangeliumu ani zda lexikální význam obou těchto tvarů je týž, nebo se liší. Většina moderních autorů však soudí, že sloveso יְשׁוּף שׁוּף má v obou tvarech týž význam, a to spíše význam »drtit« než »usilovat o něco«. Menšina tu pak má za to, že opakování téhož slovesa je slovní hříčka, v níž se pracuje s oběma významy: potomstvo ženy bude »drtit« hlavu hada a had bude »dychtit« po patě ženina potomstva.⁸

Septuaginta, »bible prvních křesťanů« a trvalá autorita křesťanského Východu, překládá oba tvary slovesem τηρῶ, τηρεῖν »hlídat«, »střežit«, popř. »číhat«.⁹ Bůh tedy v *Septuagintě* říká, že potomstvo ženy bude »číhat« (τηρήσει) na hadovu hlavu a had zase bude »číhat« (τηρήσει) na patu ženina potomstva.

Vulgáta překládá první tvar slovesa יְשׁוּף שׁוּף latinským slovesem »conterere«, »rozetřít«, »rozdrtit«, »zničit« a druhý slovesem »insidiari«, »činit nástrahy«, »činit úklady«, »číhat na někoho«.¹⁰ Ve *Vulgátě* tedy Bůh říká, že potomstvo ženy bude »drtit« (»conteret«) hadovu hlavu a že had bude »činit úklady« (»insidiaberis«) patě ženina potomstva. Bezkonkurenční postavení, kterému se *Vulgáta* těšila v prostoru západního křesťanství především ve středověku a v katolickém prostředí i později, způsobilo, že v této vulgátní podobě se protoevangelium rozšířilo v kulturním prostoru západní a střední Evropy.

Označení hadovy aktivity slovesem »insidiari« ostatně dobře vyhovovalo důrazům středověké i raněnovověké exegeze, jistě lépe než případné opakování slovesa »conterere«. Vyjadřovalo totiž nejen hadovo nepřátelství vůči potomstvu ženy, jeho snahu uškodit mu, ale zároveň také naznačovalo, že ďábel, »had«, se snaží uškodit cíleně a »úkladně«, tedy skrytě a důmyslně,

⁵ *Novum Testamentum Graece*, vyd. Eberhard NESTLE, Barbara ALAND, Kurt ALAND et al., Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012, s. 517: ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης συντρίψει τὸν σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας ὑμῶν ἐν τάχει.

⁶ AUGUSTIN, *Enarrationes in psalmos*, 48, 1, 6, PL 36, sl. 548; 103, 4, 6, PL 20, sl. 1381-1382; ŘEHOŘ VELIKÝ, *Moralia in Iob*, 1, 36, 53, PL 75, s. 552; ALCUIN, *Quaestiones in Genesim*, interrogatio 77, PL 100, sl. 524. Z pohledu historicko-kritické metody opět např. WESTERMAN, *Genesis*, 1 (← pozn. 4), s. 355.

⁷ CLINES, David J. A.: *The Dictionary of Classical Hebrew*, 8: שׁ-ה, Sheffield: Sheffield Phoenix, 2011, s. 217-218, 308; WENHAM, Gordon J.: *Word Biblical Commentary*, 1: *Genesis 1-15*, Nashville: Thomas Nelson, 1987, s. 80; DUBOVSKÝ, Peter et al.: *Genesiz*, Trnava: Dobrá kniha, 2008, s. 159. Srov. KÖHLER, Ludwig – BAUMGARTNER, Walter – STAMM, Johann Jakob: *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2: שׁ-ה, Leiden – Boston – Köln: E. J. Brill, 2001, s. 1375, 1446-1447.

⁸ WENHAM, *Word Biblical Commentary*, 1 (← pozn. 7), s. 80; DUBOVSKÝ, *Genesiz* (← pozn. 7), s. 159.

⁹ Viz pozn. 12.

¹⁰ Viz pozn. 14.

a dále také, že výsledek tohoto úsilí není dopředu určen, nýbrž závisí na reakci »potomstva ženy«, úkladům »hada« se potomstvo ženy může ubránit, užije-li k tomu vhodného prostředku, který mu Bůh poskytuje. Stručně to ve svém komentáři vystihuje Cornelius a Lapidé, když píše, že »dábel činí úklady patě, to jest snaží se Krista, blahoslavenou Pannu a křesťany úkladně, jakoby zezadu zasáhnout, neboť dle hebrejského způsobu je tu vyjádřeno zasažení ne dokonané, ale započaté neboli pokus o ně, avšak nenabývá nad nimi vrchu, dokud zůstávají semenem Kristovým, rozuměj dětmi Božími.«¹¹

2.2. Výklad osobního zájmena הוּ' hū'

V tomto příspěvku nás však bude zajímat především druhé z míst, které v dějinách exegeze protoevangelia budilo diskuse, a to zájmeno »ono« ve spojení »ono ti rozdrť hlavu«. V masoretském textu toto místo v zásadě nepůsobí žádné obtíže: mužské osobní zájmeno הוּ' hū' »on« tu odkazuje na mužské podstatné jméno זֶרַע zera' »semeno« (ve tvaru זָרַע zār'āh »její semeno«) a mužský rod tohoto substantiva se dále vrací v mužském tvaru imperfekta יְשׁוּפֹחָה jšūfōchā »(on) ti rozdrť« a nakonec také v mužském zájmeném sufixu ve tvaru תִּשְׁפֹּחַנִי tšūfennū »rozdrťš mu«. Hebrejský text tak vcelku jednoznačně vyznívá v tom smyslu, že je to »semeno ženy«, kdo rozdrť hadovu »hlavu« a komu had bude drtit »patu«.

Jistý posun nastal v nejstarším řeckém překladu, v *Septuagintě*. Mužský tvar hebrejského zájmena הוּ' hū' »on« je tu přeložen mužským tvarem αὐτός »on«, ačkoliv mužské podstatné jméno זֶרַע zera' »semeno«, na které hebrejské zájmeno odkazuje, je přeloženo substantivem σπέρμα »semeno«, které je rodu středního. Doslova lze tedy septuagintní znění tlumočit:

»A položím nepřátelství mezi tebe a mezi ženu a mezi semeno tvé a semeno její; on bude hlídat tvou hlavu a ty budeš hlídat jeho patu.«¹²

Nesoulad zájmena a substantiva, k němuž odkazuje, bychom snad mohli vysvětlovat nepozorností – že překladatel mechanicky převedl hebrejský mužský tvar mužským řeckým a přehlédl při tom, že řecký kontext vyžaduje tvar jiný. Překladateli také mohlo tanout na mysli některé synonymní řecké substantivum, které je rodu mužského, např. σπόρος »setba«, »semeno«, a tvar osobního zájmena pak mohl zvolit »podle smyslu«, což v řečtině není neobvyklé. S ohledem na dobu, v níž *Septuaginta* vznikala, se však často pokládá za možné, nebo dokonce pravděpodobné, že záměna mluvnického rodu, k níž v *Septuagintě* došlo, se opírá o mesiánský výklad, který byl některým starozákonním textům, a snad tedy i protoevangelium, už tehdy přisuzován, a že proto mužský rod osobního zájmena הוּ' hū' snad naznačuje, že vítězství nad »hadem« dosáhne ne »potomstvo ženy« jako kolektivum, nýbrž jeden určitý »ženin potomek«, Mesiáš.¹³

Ještě větší změna se však objevila v latinském překladu: ve většině rukopisů *Vulgáty* má osobní zájmeno ženskou podobu »ipsa«, »ona«, ačkoliv latinský výraz pro »semeno« je neutrum (»semen«). Zájmeno zde už tedy neodkazuje na »semeno ženy«, ale na nejbližší jméno ženského rodu, tedy na »ženu« (»mulier«): ve *Vulgátě* to není »semeno ženy«, kdo drť »semeno hada«, ale »žena« sama:

»Nepřátelství položím mezi tebe a ženu, a semeno tvé a semeno její. Ona rozdrť tvou hlavu a ty budeš činit úklady její patě.«¹⁴

V menšině latinských rukopisů se vyskytuje mužská podoba »ipse«, »on«, tedy stejné řešení, které známe z překladu řeckého: tak je tomu v rukopisech staršího latinského překladu (*Vetus*

¹¹ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Pentateuchum Mosis*, Antverpiae: apud Iacobum Meursium, 1631, s. 85: »[...] diabolus insidiatur calcaneo, id est per insidias quasi a tergo percudere conatur (significatur enim hic actus percutiendi non perfectus, sed inchoatus, sive conatus, more Hebraeo) Christum, beatam Virginem et Christianos; sed non praevalent iis, quamdiu manent semen Christi, puta filii Dei.« V prepisech z jazykově latinských starých tisků upravujeme psaní »u« a »v«, »i« a »j«, odstraňujeme akcenty, rozepisujeme ligatury a jednoznačné zkratky, upravujeme interpunkci a psaní velkých písmen. Ponecháváme původní způsob psaní, resp. ignorování dvojhlasek a psaní »c« místo »t«, může-li svědčit o výslovnosti (»gracia« apod.).

¹² *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*, vyd. Alfred RAHLFS – Robert HANHART, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006, s. 5: καὶ ἐχθραν θήσω ἀνὰ μέσον σου καὶ ἀνὰ μέσον τῆς γυναῖκος καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος σου καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς· αὐτός σου τηρήσει κεφαλὴν, καὶ σὺ τηρήσεις αὐτοῦ πτέρναν.

¹³ WENHAM, *Word Biblical Commentary*, 1 (≠ pozn. 7), s. 80.

¹⁴ *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, vyd. Robert WEBER – Roger GRAYSON et al., Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007, s. 7: »inimicitias ponam inter te et mulierem et semen tuum et semen illius ipsa conteret caput tuum et tu insidiaberis calcaneo eius«.

Latina), který vycházel ze *Septuaginty*, ve spisech církevních Otců, kteří tento překlad citují, a také v některých rukopisech *Vulgáty*. Očekávaný tvar »ipsum«, »ono«, který gramaticky odpovídá střednímu rodu substantiva »semen«, »semeno«, se v rukopisech starolatinšského překladu ani v rukopisech *Vulgáty* nevyskytuje.

Kdy a kde a jak ženský tvar osobního zájmena do latinského překladu přišel, není známo. Často se myslí na opisovačskou chybu, protože rozdíl mezi »ipse« a »ipsa« lze snadno přehlédnout. Navíc zatímco v hebrejském znění naznačují tři místa, že ten, kdo drtí hlavu hada, je mužského, a ne ženského rodu, totiž mužský tvar osobního zájmena הוּא hū' »on«, mužský tvar imperfekta יִשְׁפֹּחַ jš'šūf'chā »(on) ti rozdrtí« a mužský tvar zájmenného sufixu ve slovesném tvaru תִּשְׁפֹּחַנִּי tš'šūfennū »rozdrtíš mu«, v latinském znění už takové místo zůstalo jen jedno, a to tvar osobního zájmena »ipse«/»ipsa«, protože na místě hebrejského imperfekta stojí v latině rodově neutrální futurum »conteret« a význam zájmenného sufixu je vyjádřen osobním zájmenem ve tvaru »eius«, který je společný pro všechny tři rody. V latině tedy rozlišení mezi mužským a ženským rodem záviselo na jediném písmeni.

Navíc první polovina verše Gn 3,15 nemluví jen o nepřátelství mezi semenem ženy a semenem hada, ale také o nepřátelství mezi ženou a hadem, takže vztáhnout význam slovesa »conteret«, »bude drtit« na ženu místo na její semeno bylo zcela snadné. V diskusích o tomto verši se ostatně také připomíná, že přenos »drcení« ze »semena ženy« na »ženu« není vázán jen na latinský text, ale objevuje se i v interpretaci, která vychází ze znění hebrejského. Tak rabínský učenec Maimonides (1135-1204) píše, že »Eva přemáhá hada tím, že drtí jeho hlavu, a had ji přemáhá tím, že zraňuje její patu«.¹⁵

Častěji byla také přetřásána otázka, zda sám překladatel, který vycházel z originálního textu, tedy svatý Jeroným, mohl hebrejským slovům הוּא הוּא jš'šūf'chā »on ti rozdrtí« rozumět jako výpovědi o ženě, tj. ve smyslu »ona rozdrtí«. Odpověď není zcela jednoznačná, ačkoliv starší katoličtí autoři často tvrdili, že ano, a novější to zase popírali. Je pravda, že zájmeno הוּא hū' »on« na některých místech, jmenovitě v knihách *Genesis*, *Leviticus* a *Numeri*, označuje osobu ženského rodu, má tedy význam »ona«. Proti tomu se někdy namítalo, že zájmeno הוּא hū' je v takovém případě vždy psáno הוּא (a čte se הוּא hū' »ona«). Je však třeba mít na paměti, že Jeroným neměl před sebou masoretský, ale pouze souhláskový text, v němž bylo vždy psáno prostě jen הוּא a přitom platilo, že většinou toto הוּא znamená »on«, ale v některých případech také »ona«. Podobně je pravdivé, že mužský tvar imperfekta se někdy spojuje s podmětem v ženském rodu. Problém je však s následujícím slovesným tvarem תִּשְׁפֹּחַנִּי tš'šūfennū »rozdrtíš mu«, protože jeho zájmenný sufix je jednoznačně mužský, vždy vyjadřuje předmět rodu mužského a nikdy ženského (tedy »mu«, nikoliv »jí«).

Hebrejský text protoevangelia tedy jistě nelze interpretovat ve smyslu »ona ti rozdrtí hlavu a ty jí rozdrtíš patu«. Bylo by však možné připisovat mu význam »ona ti rozdrtí hlavu a ty mu rozdrtíš patu« nebo »ona ti rozdrtí hlavu a ty budeš činit úklady jeho patě«, tzn. žena rozdrtí hlavu hadovi a had bude činit úklady patě jejího potomstva. V tomto smyslu tedy výklad »ona ti rozdrtí hlavu« možný je a je pak možný také jeho latinský překlad »ipsa conteret caput tuum et tu insidiaberis calcaneo eius«.¹⁶ Je možný, ale jiná je otázka, je-li pravděpodobný. Užívání mužských tvarů imperfekta ve spojení s ženským podmětem má rozhodně ráz výjimky, nikoliv pravidla, a něco podobného platí také o užívání mužského osobního zájmena הוּא hū' »on« ve významu »ona«. Namítnout také lze, proč by Jeroným za těchto okolností ponechával nejednoznačné »calcaneo eius«, které může znamenat jak »jeho patě«, tak »její patě« a které tak po zájmenu »ipsa«, »ona« svádí k výkladu, že had bude činit úklady její, tzn. ženě patě. A konečně je tu i ta obtíž, že Jeroným sám ve svých exegetických spisech cituje protoevangelium ve znění, které známe ze staršího latinského překladu (a předtím ze *Septuaginty*), totiž »ipse conteret«, »on rozdrtí«.¹⁷

¹⁵ MAIMONIDES: *The Guide for the Perplexed*, přel. Michael FRIEDLÄNDER, London: Routledge and Kegan Paul, 1904, s. 217.

¹⁶ Takto, ve smyslu »ona ti rozdrtí hlavu a ty budeš činit úklady patě jejího potomstva«, interpretuje protoevangelium jezuita Jacob Gretser ve svém apologetickém výkladu o vulgátním čtení »ipsa«. Bibliografický údaj viz pozn. 65.

¹⁷ JERONÝM, *Hebraicae quaestiones in Genesim*, 3, 15, PL 23, sl. 943: »Ipsa servabit caput tuum, et tu servabis eius calcaneum.« Melius habet in Hebraeo: »Ipsa conteret caput tuum, et tu conteres eius calcaneum«: quia et nostri gressus praepediuntur a colubro: et Dominus conteret Satanam sub pedibus nostris velociter.« TÝŽ, *In Isaiam prophetam*, 16, 58, PL 24, sl. 594: »Iste est autem coluber tortuosus, qui decept Evam in paradiso, quae quia Dei praecepta destruxerat, propterea morsibus eius patuit et audivit a Domino: »Tu observabis caput eius; et ille observabit tibi calcaneum.« TÝŽ, *In Ezechielem*, 14, 47, PL 25, sl. 469: »[...] quod intelligere possumus prima hominum significare peccata, quae ingredientibus nobis

3.1. Gn 3,15 ve středověké exegezi

Ať už však čtení »ipsa conteret«, »ona rozdrťí« vzniklo jakkoliv, dosáhlo brzy značného rozšíření a v rukopisech *Vulgáty* úplně převládlo, takže pro autory vrcholného středověku bylo už zcela samozřejmé. Mělo také svůj vliv na exegezi třetí kapitoly knihy Genesis a především samotného protoevangelia, protože podporovalo jeho mariologickou interpretaci. Mariánský prvek se ovšem ve spojení s mesiánskými, christologickými motivy objevuje už v nejstarších křesťanských textech, které o tomto verši jednají: potomstvo ženy, které rozdrťí hlavu hada, je Kristus, a tedy potomstvo Mariino. Plné rozvinutí mariologických motivů je však charakteristické až pro středověk. Že při tom čtení »ipsa conteret« mohlo sehrát pomocnou úlohu, výstižně ilustrují slova svatého Bernarda z Clairvaux:

»Koho jiného myslíš, že Bůh předpověděl, když hadovi řekl: »Kladu nepřátelství mezi tebe a ženu? A jestli ještě pochybuješ, že to řekl o Marii, slyš, co následuje: »Ona rozdrťí tvou hlavu.« Komu bylo vyhrazeno vítězství než Marii? Ona bezpochyby rozdrťila hlavu plnou jedu, když všemožné návrhy zlého, ať už vedly k tělesným požitkům nebo k pyše mysli, obrátila vniveč.«¹⁸

Středověk neopouští starší christologickou interpretaci. Je to Kristus, »semeno ženy«, kdo vítězství nad ďáblem uskutečňuje. Panna Maria vítězí ne vlastní silou, ale účastí na vítězství svého Syna. Vítězí »v tomto semeni«, jak říká jeden z významných středověkých exegetů Rupert z Deutz († 1129):

»Když tedy Bůh říká »položím nepřátelství mezi tebe a ženu«, slibuje vskutku veliké dílo své milosti: že ďábla, vítěze, který zvítězil podvodem, má jednou žena, nyní přemožená, přemoci statečností. Ale toto nepřátelství má uskutečnit a k vítězství přivést ne žena sama, nýbrž její semeno. [...] O kterém totiž semeni se toto vše říká, ne-li o tom jediném, o Kristu? [...] Neboť právě on se statečně utkal s oním starým hadem a nikdy v ničem se s ním neshodoval [...], a když ho přemohl, předvedl ho jako veřejného nepřítele a rozdrťil ho a zasadil mu ránu. [...] Tehdy, v tomto semeni, se ženě splnilo, co bylo předpovězeno: »ona rozdrťí tvou hlavu.«¹⁹

Podobné myšlenky, ale mnohem stručnějším způsobem vyjadřuje ve své *Literní postile* (*Postilla litteralis*) také Mikuláš z Lyry († 1349). K výpovědi o »nepřátelství« mezi »ženou« a hadem poznamenává, že slovo »žena« tu neznamená »tuto Evu, ale jinou [ženu], která je jejím potomkem, totiž Pannu Marii, která nevráží proti zlým duchům«, a o spojení »semen illius«, »její semeno« říká, že označuje »Krista, který je Mariin přirozený syn«.²⁰ Ve slovech »ona rozdrťí tvou hlavu« spatřuje podobně jako Rupert prorockví o vítězství Panny Marie a podobně jako Rupert pokládá za potřebné připomenout, že za Mariiným vítězstvím stojí Kristus, je to on, kdo je vybojoval. Proto svým obvyklým úsporným způsobem píše, že »skrže ni, prostřednictvím jejího syna, byla rozdrčena ďáblová moc«.²¹ Jak poznáme v dalším výkladu, o dvě století

aquas Domini dimittuntur, et baptismi ostendunt gratiam salutarem et initia sunt profectuum, tamen ipsa sublimia. Denique ad talos usque pertingunt, qui plantae calcaneoque vicini sunt, qui patet morsibus colubri, dicente Domino: »Tu eius observabis caput, et ipse observabit tuum calcaneum.«

¹⁸ BERNARD Z CLAIRVAUX, *De laudibus Virginis Matris*, PL 183, sl. 63: »[...] quam tibi aliam praedixisse Deus videtur, quando ad serpentem ait: »Inimicitias ponam inter te et mulierem?« Et si adhuc dubitas quod de Maria non dixerit, audi quod sequitur: »Ipsa conteret caput tuum.« Cui haec servata victoria est, nisi Mariae? Ipsa procul dubio caput contrivit venenatum, quae omnimodam maligni suggestionem tam de carnis illecebra, quam de mentis superbia deduxit ad nihilum.«

¹⁹ RUPERTUS, *De Trinitate et operibus eius*, 3, 19, PL 167, sl. 304-305: »Cum igitur dicit Deus, »ponam inimicitias inter te et mulierem«, profecto magnum gratiae suae opus promittit, quod victorem diabolum qui vicerat fraude, victa nunc mulier vincere quandoque debeat fortitudine. Porro hae inimicitiae non per ipsam mulierem, sed per semen illius exercendae, et usque ad victoriam perducendae sunt. [...] Quo enim de semine haec dicuntur, nisi de uno qui est Christus? [...] Nam hic plane cum illo antiquo serpente fortiter sese exercuit, nec unquam illi in aliquo consentaneus fuit [...] hostemque publicum ante pedes suos productum contrivit et vulneravit. [...] Tune adimpletum est mulieri, in isto semine suo, quod hic fuerat praedictum, »ipsa conteret caput tuum.«

²⁰ *Biblia Sacra cum glossa ordinaria*, [vol. 1], Duaci: excudebat Baltazar Bellerus, 1617, sl. 103: »Inimicitias ponam inter te et mulierem«: non istam Evam, sed aliam ab ea descendentem, scilicet virginem Mariam, quae est infesta daemonibus [...]. »Et semen illius«: scilicet Christum, qui est Mariae naturalis filius.«

²¹ Tamtéž: »Ipsa conteret caput tuum«, quia per ipsam, mediante filio suo, potestas daemonis est contrita.«

později mu toto snad až příliš úsečné, a proto také ne zcela jednoznačné vyjádření vyneslo ostrý odsudek jeho jinak horlivého a vděčného čtenáře Martina Luthera (viz 4.1).²²

Mikuláš z Lyry věnuje značnou pozornost také morálnímu výkladu. S odvoláním na svatého Augustina vykládá příběh o svedení Adama a Evy jako metaforu, která ukazuje, jakým způsobem se ďábel snaží člověka ovládnout:

»Podle Augustina se zde ›ženou‹ rozumí nižší rozum a ›jejím semenem‹ dobré konání, ›semenem ďábla‹ se pak rozumí zlé vnuknutí od ďábla. Slovy o nepřátelství mezi ženou a hadem Pán ukazuje, že ďábel se prostřednictvím zlého vnuknutí snaží přimět nižší rozum, ›ženu‹, aby souhlasil s tím, co je příjemné, a aby tak skrze něho přemohl vyšší rozum, který je představován mužem. A tak ďábel ›činí úklady patě‹, protože útočí jen na nižší část [člověka], a to tak, že smyslům předkládá příjemné věci.«²³

Slova »ona rozdrťtí tvou hlavu« pak podle Lyrana ukazují, že pokušení je možné překonat zejména tehdy, když se mu postavíme hned »na začátku«, když »rozdrťtíme« samý jeho »počátek« (tj. hlavu).²⁴

3.2. Gn 3,15 v prvotním českém překladu

Staročeský překlad bible vznikl v latinském kulturním prostoru, v němž se znalost *Starého zákona* opírala o *Vulgátu* a kam povědomí o hebrejském textu nebo jiných starých překladech pronikalo takřka jen prostřednictvím spisů církevních Otců a nečetných novějších autorů jako Mikuláše z Lyry nebo Pavla z Burgosu, kteří se o rozdílech mezi latinským a hebrejským textem zmiňovali ve svých komentářích. Není tedy divu, že také autoři staročeského překladu vycházeli z *Vulgáty* a že také jejich verze protoevangelia nese patrné známky svého vulgátního původu. V *Bibli olomoucké* verš Gn 3,15 zní:

»Ustavím nepřiezen mezi ženú a mezi tebú a semenem tvým a semenem jejím. Onat ztroskoce tvú hlavu a ty budeš lstivě lákati jejich chodidl.«²⁵

Z *Vulgáty* je zde odvozeno především řešení obou sporných míst: protihráčem hada je »ona«, je to tedy žena, nikoliv ženino potomstvo, kdo rozdrťtí (»ztroskoce«) hadovu hlavu, a had nebude patu drtit, ale bude jí činit úklady (»lstivě lákati jejich chodidl«). S *Vulgátou* se shoduje rovněž překlad hebrejských imperfekt budoucím časem (»ustavím«, »ztroskoce«, »budeš lákati«) a užití přivlastňovacího zájmena ve spojeních »tvú hlavu« a »jejích chodidl« (pozdější překlady z hebrejštiny tu mírají zájmeno osobní). Vulgátní předloze odpovídá také absence spojky na začátku první věty (»ustavím nepřiezen« podle latinského »inimicitias ponam«, »položím nepřátelství«, hebrejský text klade před tato slova spojku וְ, kterou lze přeložit českým »a«, tedy »a položím nepřátelství«, srov. např. »a nepřátelství založím« v překladu Tomáše Draského z roku 1821 nebo »a zneřátelím tě« v překladu Josefa Hegera z roku 1958). Konečně vulgátní předloha se projevuje také v distribuci předložky »mezi«: zatímco hebrejský text a podle jeho vzoru také *Septuaginta* ji opakuje čtyřikrát, *Vulgáta* ji má jen jednou, a to před slovem »žena«; staročeský překlad tu přebírá vulgátní řešení a pouze doplňuje spojku »mezi« před druhý člen této syntagmatu (»mezi ženú a mezi tebú«).

3.3. Gn 3,15 v nejstarších českých tištěných biblích

V průběhu patnáctého století se český překlad protoevangelia proměnil lexikálně a foneticky, ale po významové stránce nedošel výraznější změny, takže podoba, v níž se objevuje v prvních tištěných biblích, je dosud zcela závislá na vulgátní předloze. V první české tištěné bibli, *Bibli pražské* z roku 1488, čteme:

²² K Lutherovu vztahu k Mikulášovi z Lyry srov. např. REVENTLOW, Henning: *History of Biblical Interpretation, 2: From Late Antiquity to the End of the Middle Ages*. Leiden: Brill, 2010, s. 248; SMITH, Lesley: *Nicholas of Lyra and Old Testament Interpretation*, in: SAEBØ, Magne: *Hebrew Bible Old Testament. The History of its Interpretation, 2: From the Renaissance to the Enlightenment*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 49-63, zde s. 51.

²³ *Biblia Sacra cum glossa ordinaria*, [vol. 1], sl. 103: »Secundum Augustinum per mulierem intelligitur hic ratio inferior et per semen eius operatio bona, per semen autem daemonis intelligitur suggestio eius prava. Per hoc ergo, quod dicitur ›Inimicitias ponam‹ etc. ostendit dominus, quod diabolus mediante suggestione prava oppugnat rationem inferiorem, quae mulier dicitur: ut sic consentiat delectationibus et per eam deiciat rationem superiorem, quae per virum designatur. Et sic diabolus insidiatur calcaneo eius, quia non oppugnat eam nisi a parte inferiori, sensualitati delectabilia proponendo.«

²⁴ Tamtéž: »›Ipsa conteret etc.‹ in principio tentationis resistendo.«

²⁵ KYAS, Vladimír (ed.): *Staročeská bible drážďanská a olomoucká*, Praha: Academia, 1988, s. 25.

»Nepřízně uložím mezi tebú a ženú a semenem tvým i semenem jejím. Onať setře hlavu tvú a ty úklady činiti budeš nohám jejím.«²⁶

Po lexikální stránce tato podoba, v níž český překlad protoevangelia vstupuje do raného novověku, přiléhá dokonce těsněji ke slovnímu znění *Vulgáty* než podoba, kterou měl tento text v *Bibli olomoucké*. Sloveso »conteret« (doslova »rozetře«) je v *Bibli pražské* překládáno »setře« (v *Bibli olomoucké* »ztroskoce«) a sloveso »insidiaberis« je tlumočeno »úklady činiti budeš« (v *Bibli olomoucké* »budeš lákati«). Kupodivu překlad latinského »calcaneum« (»pata«) se sice změnil také, ale vulgátnímu čtení se nikterak nepřiblížil: místo očekávaného singuláru slova »pata« je v *Bibli pražské* plurál slova »noha« (»nohám«), podobně jako v *Bibli olomoucké* byl plurál slova »chodidlo« (»chodidl«). Úplnější shody s *Vulgátou* bylo dosaženo také změnou slovosledu a vypuštěním druhého »mezi« ve spojení »mezi ženú a mezi tebú«, takže v *Bibli pražské* čteme »mezi tebú a ženú«.

V následujícím biblickém tisku, v *Bibli kutnohorské* (1489), je podoba protoevangelia prakticky táž, pouze slovosled »činiti budeš« je tu změněn na »budeš činiti« a zájmeno »jejiem«/»je-
jím« má už v obou svých výskytech podobu »jejím« (»semenem jejím«, »nohám jejím«):

»Nepřízně uložím mezi tebú a ženú a semenem tvým i semenem jejím. Onať setře hlavu tvú a ty úklady budeš činiti nohám jejím.«²⁷

Znění *Bible kutnohorské* převzala beze změny *Bible benátská* (1506).

Nejstarší české tištěné bible nemají výkladové poznámky, ale lze předpokládat, že také interpretace protoevangelia se v českých zemích i na přelomu patnáctého a šestnáctého století nadále ubírala po tradičních cestách mariologicko-christologické a morální exegeze asi tak, jak jsme to poznali u Mikuláše z Lyry, a to patrně jak v katolickém, tak v utrakvistickém prostředí.

4.1. Gn 3,15 v humanistické a reformační exegezi

V průběhu patnáctého a na začátku šestnáctého století probíhají v širokém evropském měřítku významné změny, které mají své důsledky také pro interpretaci biblického textu a projevují se jmenovitě i v překladech a exegezi protoevangelia. Humanismus přináší přání a ambici proniknout do nejstarších dosažitelných podob biblického textu (*ad fontes*) a později tento přístup převezme svým způsobem také reformace. Všimněme si zde několika důležitých textů, které ukazují, jak se tyto změny promítly do výkladu protoevangelia.

V roce 1490 se otázka původní podoby protoevangelia objevuje v korespondenci, kterou s okruhem svých přátel vedl florentský humanista Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494). Učený karmelitán a básník Battista Spagnoli (1448-1516) ho informuje o rozdílu mezi hebrejským a vulgátním zněním: *Vulgáta* překládá »ipsa conteret«, »ona potře«, ale hebrejský text má »ipsum conteret«, »ono potře«. Pico v odpovědi na to píše, že »obojí má týž smysl, neboť říká-li se »ona rozdrťí«, nevztahuje se to tak na Evu jako na Evino potomstvo, protože se tu o ní říká, že udělá to, co udělá skrze své potomstvo«.²⁸

V roce 1523 vydává Martin Luther poprvé svůj německý překlad *Pentateuchu*. Ve formulacích protoevangelia se odklání od *Vulgáty* a snaží se více přiblížit hebrejskému znění. Není to již žena, kdo »pošlape« hlavu hada, ale »její semeno«. Také had už nebude »činit úklady« patě, ale bude do ní »kousat«:

»A položím nepřátelství mezi tebe a ženu a mezi tvé semeno a její semeno. Ono ti pošlape hlavu a ty ho budeš kousat do paty.«²⁹

V marginální poznámce Luther stručně podává christologický výklad, a nijak se při tom nezmiňuje o Panně Marii, ani souhlasně, ani polemicky:

²⁶ [*Bible pražská*], [Praha]: [Tiskař Pražské bible], [1488], f. 7^v. V prepisech z jazykově českých starých tisků upravujeme kvantitu, a je-li značena diakritikou, také kvalitu, dále interpunkci a psaní velkých písmen.

²⁷ [*Bible kutnohorská*], [Kutná Hora]: [Martin z Tišnova], [1489], f. 7^r.

²⁸ PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni: *Auree epistole Johannis Pici Mirandule, viri omnium mortalium doctissimi eloquentissimique*, [Antverpy]: [Thierry Martens], 1509, f. C1^v: »[...] utrobique autem idem sensus. Nam quod dicitur ipsa conteret, non tam ipsam Eve personam, quam Eve posteritatem respicit, cum id dicatur factura, quod in semine suo factura est.«

²⁹ *Das Allte Testament deutsch*, Wittenberg: [Melchior Lotter], 1523, f. a2^v: »Vnd ich will feyndschaftt setzen zwischen dyr und dem weyb, vnd zwischen deynem samen vnd yhrem samen. Der selb soll dyr den kopff zutretten, vnd du wirst yhm ynn die versen beyssen.« Jazykově německé texty transliterujeme.

»Toto je první evangelium a zaslíbení, které Kristus učinil na zemi, že přemůže hřích, smrt a peklo a zachrání nás z moci hada. Adam tomu s celým svým potomstvem uvěřil, a stal se tak křesťanem a byl vysvobozen ze svého pádu.«³⁰

O pět let později, roku 1528, italský biblista a hebraista, dominikán Sante Pagnini (1470-1541) vydává v Lyonu svůj »studijně« pojatý latinský překlad *Starého zákona*, v němž se doslovněji než Luther přidržuje masoretského textu. Také zde »drtí« hlavu hada »ono«, semeno ženy, a navíc paralela mezi drcením hlavy a drcením paty je vyjádřena užitím téhož slovesa:

»A nepřítelství položím mezi tebe a mezi ženu a mezi tvé semeno a její semeno. Ono ti bude drtit hlavu a ty mu budeš drtit patu.«³¹

Doslovně podle hebrejského textu vykládá protoevangelium také teolog a biblista, kardinál Tommaso de Vio (1469-1534, známý spíše jako »kardinál Kajetán«). Ve svém komentáři k *Pentateuchu*, vydaném v roce 1531 v Římě, uvádí jednak vulgární verzi, jednak doslovný překlad hebrejského znění, shodný s překladem, který má Sante Pagnini. Rozdíl mezi *Vulgátou* a hebrejským textem Kajetán nekommentuje, nicméně ve svých interpretacích se opírá pouze o druhý z nich: drcení hadí hlavy proto podle Kajetána může vypovídat buď o »rodu vyvolených« (společenství křesťanů), protože »každý vyvolený drtí hlavu, to jest nejvyšší část dábla,« v tom smyslu, že přemáhá dáblovo pokušení, nebo o »Kristu, který je jedinečným způsobem semenem pouze ženy, protože byl počat a narodil se z Panny«; Kristus »v pravdě rozdrtil hlavu hada, tj. jeho výtečnost a vládu,« a jemu naopak dábel rozdrtil »patu, to jest jeho nejnižší část«, když na kříži zničil jeho »tělo podrobené utrpení.«³² Panna Maria tedy jako drtitelka hadovy hlavy není výslovně připomínána, i když mlčky je jistě zahrnována do »rodu vyvolených«.

Ozývají se však také ostře kritické hlasy, které se obracejí proti *Vulgátě* a jejímu tradičnímu autoritativnímu postavení a v souvislosti s tím také proti tradičnímu překladu a interpretaci protoevangelia. V roce 1544 věnuje protoevangelium obsáhlý pasus Martin Luther ve svém komentáři ke knize *Genesis*. Horlí pro christologickou interpretaci a obrací se proti všemu, co by ji podle jeho soudu mohlo ohrozit, na prvním místě proti vulgárnímu čtení »ipsa«, »ona«:

»Kdo by nezasl, ano kdo by neproklínal zlovolný Satanův úradek, který toto místo plné útěchy o Božím Synu skrze nejsporné překladatele převedl na Pannu Marii.«³³

Je třeba děkovat Bohu, že za našich časů je původní podoba protoevangelia již opět známa:

»Pročež vzdávejme Bohu díky, že i toto místo máme již neporušené a obnovené.«³⁴

Proti případné námitce, že ruší úctu k Panně Marii, se Luther ohrazuje slovy, že jeho cílem není, »aby Marii byla odňata zasloužená úcta, ale aby bylo zamezeno modloslužbě«.

»Ať tedy blahoslavené Panně zůstane její místo [určené tím, že] Bůh ji mezi všemi ženami světa ozdobil takovým privilegiem, aby jsouc Panna, porodila Božího Syna. To však v žádném případě nesmí mít takový účinek, aby Syn byl obírán o slávu našeho vykoupení a vysvobození.«³⁵

³⁰ *Das Alte Testament deutsch* (≪ pozn. 29), f. a2^v: »Dis ist erst Euangelion vnd verheyssung von Christo geschehen auff erden, Das er solt sund, tod vnd helle vber winden, vnd vns von der schlangen gewalt selig machen, Daran Adam glewbt mit allen seynen nach komen, davon er Christen vnd selig worden ist von seynem fall.«

³¹ *Biblia. Habes in hoc libro prudens lector utriusque instrumenti novam translationem [!] aeditam [!] a reverendo sacrae theologiae doctore Sancte Pagnino [...]*, [Lyon]: [Antoine du Ry], f. A1^v: »Et inimicitias ponam inter te et inter mulierem et inter semen tuum et inter semen eius, ipsum conteret tibi caput et tu conteres ei calcaneum.«

³² VIO, Tommaso de: *Caietanus in Pentateuchum. Reverendissimi domini domini Thomae de Vio Caietani, cardinalis Sancti Xysti, in Pentateuchum Mosis iuxta sensum quem dicunt literalem commentarii*, Romae: apud Antonium Bladum Asulanum, 1531, f. 17^v: »Et potest sententia haec referri tum ad genus electorum: quia electus quisque conterit caput (hoc est supremam partem) Diaboli: hoc est officium Diaboli provocativum ad malum culpa. Conteritur autem in calcaneo (hoc est in infima sui parte, hoc est in corpore secundum malum poenae temporalis) a Diabolo. Potest quoque referri ad Christum, quod singularissime est semen solius mulieris: utpote conceptus et natus ex virgine. Qui vere serpentis contrivit caput: hoc est supremam partem, excellentiam ac principatum. Et contritus est a Diabolo secundum personam naturalem in calcaneo: hoc est infima sui parte, in corpore passibili affectus passione et morte.«

³³ LUTHER, Martin: *In primum librum Mose enarrationes*, Witenbergae: [Petrus Seitz], 1544, f. 55^v: »Quis non miretur, imo non excretur Satanae malignum consilium, qui hunc locum plenissimum consolationis de Filio Dei, per ineptos interpretes transtulit ad Mariam virginem.«

³⁴ Tamtéž: »Quare agamus Deo gratias, quod et hunc locum habemus iam integrum et restitutum.«

³⁵ Tamtéž: »Non ut Mariae detrahatur meritum honos, sed ut idolatria excludatur. [...] Maneat igitur

Rozšíření »modloslužebné« mariologické interpretace protoevangelia je kladeno za vinu »kormidelníkům církve«, kteří měli dbát o »zdravou nauku«. Jsou to »ohybní živočichové břicha«, kteří se »nestarají o náboženství, ale o svá beneficia«. »Protože se nepostavili modloslužbě, zdravá nauka znenáhla upadla v zapomenutí.«³⁶

Zvláštní díl viny padá také na Mikuláše z Lyry:

»A Lyra, který přece nebyl neznalý hebrejského jazyka, je tímto bludem jako postupujícím a dravě se valícím proudem unášen k bezbožnému úsudku, tak že nehledě na text bere toto místo jako výpověď o blahoslavené Panně, skrze niž prý prostřednictvím Syna byla zlomena Satanova moc.«³⁷

Luther nejenže tento výklad pokládá za mylný, ale soudí také, že Lyra měl povinnost postavit se proti němu:

»A i kdyby tuto myšlenku předkládal jako názor jiných, přece na něm zůstává veliký hřích, že ji neodmítl.«

Lyrovo mlčení vedlo k tomu, že se tento »bezbožný úsudek« obecně rozšířil:

»Následovali ho pak všichni novější a zneužili nejsvětější myšlenky k modloslužbě, aniž tomu kdo odporoval nebo zabraňoval.«³⁸

Podobně negativně smýšlí o tradičním výkladu také Jan Kalvín. Ve svém komentáři ke knize Genesis, který vyšel poprvé v roce 1554, o vulgátní podobě protoevangelia píše:

»Toto místo nadmíru jasně ukazuje, jaká byla na papežské straně všech učenců nevědomost, otupělost a nedbalost. Nebyl mezi nimi nikdo, kdo by se podíval do hebrejských nebo řeckých kodexů nebo kdo by aspoň mezi sebou porovnal exempláře latinské. Blud se stal obecným a chybnému čtení se dostalo uznání. A brzy byl vynalezen svatokrádežný výklad, když připsali Kristově matce, co bylo řečeno o semeni.«³⁹

Avšak na rozdíl od Luthera, který v odmítnutí tradičního mariologického výkladu viděl způsob, jak zdůraznit, že ten, kdo skutečně drtí hlavu hada, je Kristus, Kalvín nepřijímá ani výklad christologický:

»O smyslu [tohoto místa] se však neshodují s jinými, neboť bez odporu pokládají »semeno« za Krista. Jejich mínění bych rád schválil a podpořil, ale vidím, že slovo »semeno« vykládají velmi násilně. Kdo totiž uzná, že by se hromadné jméno vztahovalo jen na jednoho člověka?«⁴⁰

Kalvín proto zastává výklad, který zde označujeme jako morální (on sám by ho tak asi nenazval), tj. že »semenem«, které drtí hada, je společenství věřících, společenství církve. S odvoláním na výrok sv. Pavla (Řím 16,20) »Bůh pokoje brzy rozdrtí satana pod vašimi nohama« to formuluje slovy, že pro Kristovo vítězství se »moc drtit satana rozlévá na všechny věřící« a že proto po satanovi »celá Boží církev podřízená své hlavě velkolepě šlape«, dodávaje k tomu, že toto šlapání musí »začít už v tomto světě, protože Pán věncí jen dobře osvědčené zápasníky.«⁴¹

beatae Virgini suus locus, quam Deus privilegio isto ornavit inter omnes mundi foeminas, ut Virgo pareret Filium Dei. Hoc autem eo neutiquam valere deberet, ut Filio gloria redemptionis et liberationis nostrae eripiat.³⁶

³⁶ Tamtéž: »Accidit autem hoc sive inscicia, sive negligentia gubernatorum in Ecclesia. Hi quia idolatriae se non opposuerunt, paulatim sana doctrina extincta est. [...] turpia ventris animalia manifeste ostendunt, se non religionem, sed beneficia sua curare.«

³⁷ Tamtéž: »Ac Lyra, qui tamen Ebraicae linguae non rudis fuit, hoc errore, tanquam grassante et magno impetu ruente flumine, abripitur in impiam sententiam, ut non obstante textu, hunc locum accipiat de beata Virgine, per quam, Filio mediante, vis Satanae fracta sit.«

³⁸ Tamtéž: »Secuti postea sunt recentiores omnes, et sanctissima sententia ad idolatriam sunt abusi, nemine resistente nec prohibente.«

³⁹ KALVÍN, Jan: *In primum Mosis librum, qui Genesis vulgo dicitur, commentarius*, [Ženeva]: [Robert Estienne], 1554, s. 30: »Locus hic nimis luculento documento est, quanta fuerit in papatu doctorum omnium et inscicia et scordia et incuria. [...] Qui Hebraicos vel Graecos codices consuleret, nemo inter eos fuit, vel qui saltem Latina inter se exemplaria conferret. Comuni igitur errore vitiosissima lectio recepta fuit. Deinde inventa est sacrilega expositio, dum sanctae Christi matri aptarunt, quod de semine dictum erat.«

⁴⁰ Tamtéž: »[...] de sensu vero mihi non convenit cum aliis. Nam semen pro Christo sine controversia accipiunt [...]. Eorum sententiam libenter meo suffragio approbarem, nisi quod verbum seminis nimis violenter ab illis torqueri video: quis enim concedet nomen collectivum de uno tantum homine accipi?«

⁴¹ Tamtéž: »Sed quia fortior emersit e coelo, qui illum subiugaret, hinc fit ut illi similiter tota Dei

Zatímco Kalvín i Luther obviňovali starší exegety »jen« z hrubé nedbalosti, brzy také zaznívá názor, že »papeženci« zfalšovali *Vulgátu* záměrně. Souvisí to i s tím, že interpretace protoevangelia se přestává omezovat na komentáře k biblickému textu nebo soukromou korespondenci učenců a proniká do četných forem polemického písemnictví. Obojí, vstup do polemické literatury i obvinění ze záměrných úprav biblického překladu, lze pozorovat v krátké pasáži, kterou protoevangelium věnuje luterský teolog Martin Chemnitz (1522-1586) ve svém polemicky pojatém *Rozboru tridentského koncilu* (*Examen concilii Tridentini*). Citované místo je z výkladu, který je obsažen v prvním dílu jeho práce, vydaném poprvé v roce 1565, a je součástí obšírnějšího pojednání nadepsaného *Proč papeženci tolik prosazují obecné vydání [tj. Vulgátu]*. Chemnitz píše:

»Není to pak nepatrný důvod, proč se [papeženci] tak rázně a zarputile bijí za bludy obecného vydání. Na mnoha místech je totiž přetvořeno podle papežských dogmat. A jak praví ingolstadtský sofista Albert, »ve starobylé literě obecného vydání se skrývají mnohá tajemství víry«, totiž víry papežské, jako přímluva a ochrana Mariina může být dokazována z onoho překroucení ve třetí kapitole knihy Genesis »ona rozdrtí hlavu hada«, ačkoliv překlad hebrejský, aramejský, řecký a celý starověk čte a vykládá tato slova o samém »semeni«. Tak drzé je čelo babylonské hetéry, že její milci se ani za nejjasnějšího světla nestydí provést tak masitou nestoudnost.«⁴²

4.2. Gn 3,15 v prvním vydání Severinovy bible

Jak se nové názory na interpretaci protoevangelia projevovaly v českém biblickém překladu? Poprvé je změna patrná v prvním vydání *Severinovy bible* z roku 1529. Zájmeno »ona« je tu poprvé nahrazeno zájmenem »ono«, takže hlavu hada už nepotírá »žena«, ale její potomstvo, »semeno«. Jinak text zůstává týž jako v *Bibli kutnohorské* (1489) a *benátské* (1506), pouze slovo »nepřízně« je tištěno »nepřízně«:

»Nepřízně uložím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím. Onoť setře hlavu tvou a ty úklady budeš činiti nohám jejím.«⁴³

Úprava zájmena je provedena nejspíš podle Lutherova překladu (jehož první vydání vyšlo 1523) a je podivuhodně nedůsledná, protože ponechává ženské zájmeno »jejím« ve spojení »nohám jejím«, tedy hlavu hada drtí už podle nové interpretace semeno ženy, ale had ještě postaru činí úklady ženě, jejím »nohám«. U Luthera je změna důsledná, hlavu hada »pošlapává« semeno ženy a také semeno ženy je hadem »kousáno« do paty.⁴⁴ Na podobu českého znění mohla působit nejednoznačnost latinského překladu, kde spojení »calcaneum eius« lze vykládat jako »jeho pata« i »její pata«, ale spíše se tu snad projevila nepozornost a možná také spěch nebo snaha měnit co nejméně.

3.3. Gn 3,15 v druhém vydání Severinovy bible

Důslednější a pronikavější změna nastala ve druhém Severinově vydání z roku 1537. Ponechána je oprava »ona« na »ono« z roku 1529, ale tentokrát je dovedena i do přivlastňovacího zájmena »jejím«, které se mění na »jeho«, aby rovněž odkazovalo na »semeno« ženy. Nepřesný starší překlad »nohy« je zároveň opraven na »pata«: spojení »nohám jejím« se tak mění na »patě jeho«. Patrně už archaizující výraz »nepřízeň« ve významu »nepřátelství« je modernizován na »nepřátelství«. Drobná změna je provedena také ve slovese »setře«, které se mění na »zetře«:

Ecclesia sub capite suo magnifice insultet. Quo spectat illud Pauli, Rom. 16. c. 20. Dominus brevi conteret Satanam sub pedibus vestris. Quibus verbis significat Satanae conterendi virtutem diffundi in omnes fideles, atque ita communem totius Ecclesiae benedictionem esse: verum simul admonet inchoari tantum in hoc mundo: quia Dominus non coronat nisi bene probatos athletas.« Srov. pozn. 5.

⁴² CHEMNITZ, Martin: *Examini concilii Tridentini [pars prima]*, Francofurti: impensis haeredum Sigis. Feyrabendii, 1596, s. 56-57: »Non autem nulla est causa, quare tam acriter et pertinaciter [...] pro erratis vulgatae editionis dimicent. In multis enim locis transformata est ad dogmata pontificia. Et sicut Albertus Ingolstadiensis Ezebolus dicit: In veteri litera vulgatae editionis latent multa mysteria fidei, scilicet Pontificiae: ut intercessio et patrocinium Mariae probari potest ex illa depravatione, Genes. 3 »ipsa conteret caput serpentis« [...], cum Hebraeus, Chaldaeus, Graecus, et tota antiquitas hunc textum legat et interpretetur de ipso semine: tam perfricta tamen est frons Thaidis Babylonicae, ut amasios eius, huius tam crassae impudentiae, ne in clarissima quidem luce pudeat.«

⁴³ *Bibli česká* [...], [Praha]: [Pavel Severin z Kapí Hory], [1529], f. a2^r.

⁴⁴ Viz pozn. 29.

»Nepřátelství uložím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím, onož zetře hlavu tvou a ty úklady budeš činiti patě jeho.«⁴⁵

Změny jsou nejspíš opět provedeny podle Lutherova překladu. V některých ohledech postupoval redaktor »konzervativně«, protože ponechal tradiční výrazy »setřít« (»zetřít«) a dokonce také »činit úklady«, nezměnil je podle Lutherova vzoru na konkrétní a zemité »šlapat« (»tretten«) a »kousat« (»beyssen«).

Na vliv Lutherova překladu ukazuje zejména marginální poznámka, jež je ve druhém Severinově vydání k překladu protoevangelia připojena a jež se nápadně podobá poznámce, kterou ke svému překladu připojil Luther:

»Onož zetře: První zaslíbení o Pánu Kristu, jenž jest to semeno, kterýž hřích, smrt i dábla přemohl a potřel, jemuž Adam uvěřil, a tím se těšil po pádu svém i potomci jeho.«⁴⁶

Je tu zejména totéž připomínání Krista a totéž mlčení o Marii jako u Luthera, totéž Kristovo vítězství nad trojicí hřích, smrt a dábel (u Luthera hřích, smrt a peklo), táž zmínka o Adamovi a jeho pádu i jeho potomstvu (viz 4.1). Je tu však snad opět cosi »konzervativního«, ne plně lutherovského, v přístupu českého upravovatele. Zatímco u Luthera se Adam stává »křesťanem« (»davon er Christen [...] worden ist«), a to díky své víře, tedy nejspíš »pouhé víře«, protože o ničem jiném než o »věření« (»glewbt«) tu Luther nemluví, český redaktor patrně nechtěl zajít tak daleko, takže Adam se u něho nestává »pouhou vírou« křesťanem, ale ve shodě s běžným výkladem prostě uvěří, že Bůh v budoucnu zasáhne, a to mu poskytuje útěchu (»tím se těšil«).

Už Lutherova německá poznámka je formulována nekonfliktním způsobem, což zejména vynikne, srovnáme-li ji s Lutherovým výkladem v jeho latinském komentáři z roku 1544 (obojí viz 4.1). Tím spíše vyznívá nepolemicky a obecně křesťansky její česká úprava. Patrně i díky tomu se v českých biblích udržela až do Veleslavínova vydání z roku 1613 (viz 4.4) a později také prošla rekatolizační cenzurou: Antonín Koniáš měl sice vážnou výhradu proti znění »onož zetře«, ale výkladovou poznámku k tomuto místu propustil bez pozdvižení obočí (srov. 5.4).

4.4. Gn 3,15 v biblích Jiřího Melantricha

Podoba, kterou protoevangelium získalo v druhém vydání *Severinovy bible*, se v českém biblickém překladu udržela až do konce předbělohorského období. Už *Norimberská bible* z roku 1540 a norimberský *Starý zákon* z roku 1541 tuto podobu přejímají, pouze tisknou »mezi tebou a ženou« a »hlavu tvou« místo »mezi tebou a ženou« a »hlavu tvou«. Protože přetiskují pouze biblický text, bez výkladových poznámek, chybí také výklad protoevangelia.

První vydání *Melantrichovy (Netolického) bible* z roku 1549 rovněž tiskne »mezi tebou a ženou« a »hlavu tvou« místo »mezi tebou a ženou« a »hlavu tvou«:

»Nepřátelství uložím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím, onož zetře hlavu tvou a ty úklady budeš činiti patě jeho.«⁴⁷

Na rozdíl od norimberských edic přetiskuje Melantrich také výkladovou poznámku podle Severinova vydání z roku 1537, a to v nezměněné podobě.

V dalších Melantrichových biblích se znění protoevangelia postupně mírně obměňuje zejména po lexikální stránce, ale bez důsledků pro jeho teologickou interpretaci. Text výkladové poznámky zůstává týž ve všech Melantrichových vydáních a také ve vydání jeho vnuka Samuela Adama z Veleslavína z roku 1613. Ve druhém Melantrichově vydání z let 1556-1557 (na titulním listu v roce 1557) je slovesný tvar »uložím« změněn na »položím«:

»Nepřátelství položím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím, onož zetře hlavu tvou a ty úklady budeš činiti patě jeho.«⁴⁸

Tato změna zůstává zachována i v následujících vydáních. Ve třetím vydání z let 1560-1561 (na titulním listu v roce 1561) k ní přibývá změna slovosledu »budeš činiti« na »činiti budeš«:

»Nepřátelství položím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím, onož zetře hlavu tvou a ty úklady činiti budeš patě jeho.«⁴⁹

Také tato změna přechází i do dalších vydání. Ve čtvrtém vydání z roku 1570 je k ní připojena změna slovesa »zetře« na »potře«:

⁴⁵ *Biblí česká* [...], [Praha]: [Pavel Severin z Kapí Hory], [1537], f. B2^r.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ *Biblí česká*, [Praha]: [Bartoloměj Netolický z Netolic – Jiří Melantrich z Aventina], 1549, f. B3^v.

⁴⁸ *Biblí česká*, [Praha]: [Jiří Melantrich z Aventina], 1557, f. B2^r.

⁴⁹ *Biblí česká*, [Praha]: [Jiří Melantrich z Aventina], 1561, f. B2^r.

»Nepřátelství položím mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím, onož potře hlavu tvou a ty úklady činiti budeš patě jeho.«⁵⁰

Tato podoba textu protoevangelia je v melantrichovských edicích už definitivní. Melantrich sám ji opakuje v roce 1577 ve svém pátém a posledním vydání a naposledy v roce 1613 ji beze změny přetiskuje Samuel Adam z Veleslavína.

4.5. Gn 3,15 v prvním vydání *Bible kralické*

Ještě za Melantrichova života byl v roce 1579 vytištěn první díl prvního, šestidílného vydání *Bible kralické*. Pro ustálení podoby protoevangelia v českém a slovenském nekatolickém prostředí mělo toto vydání podobný význam, jaký mělo v šestnáctém století pro české utrakvistické prostředí druhé vydání *Bible Severinovy*. Kralický překlad protoevangelia zní:

»Nadto nepřátelství položím mezi tebou a mezi ženou, i mezi semenem tvým a semenem jejím: ono potře tobě hlavu, a ty potřeš jemu patu.«⁵¹

V poznámkách uvádějí kraličtí některé další možnosti překladu: ke slovu »položím« přidávají v poznámce varianty »vzbudím« a »způsobím« a u slova »potřeš« poznamenávají, že »jiní« překládají »sypěti budeš proti patě jeho, to jest protiviti se jemu budeš«, a že *Septuaginta* tu má »úklady činiti«. ⁵² Ke slovům »ono potře tobě hlavu« přidávají vysvětlení »to jest mnohem větší a hroznější škodu vezmeš, nežlis ji učinil a činíš«. Po exegetické stránce je zvláště zajímavá poznámka, kterou přičítají ke slovům o »nepřátelství« mezi hadem a ženou a kde protoevangelium označují za »nejprvnější zaslíbení od Boha o Kristu Pánu spasiteli učiněné«, tzn. přidržují se tradiční christologické interpretace a nepřipojují se ke Kalvínovu nepříznivému úsudku o ní, ačkoliv vliv Kalvínova učení už jinak v jednotě a jmenovitě také v okruhu překladatelů *Bible kralické* nemálo působil.

Kralický překlad se po některých stránkách přidržuje hebrejské předlohy těsněji než překlad tradiční. Poprvé je zde v českém překladu učiněn pokus napodobit hebrejské znění opakováním téhož slovesa v posledních dvou větách: »potřeš« a »potře«. Mluvnické stavbě hebrejského textu také více odpovídají dativy osobních zájmen »ono potře tobě hlavu a ty potřeš jemu patu« než zájmena přivlastňovací, která staročeský překlad převzal z *Vulgáty* a která měly ještě i melantrichovské tisky (»onož potře hlavu tvou a ty úklady činiti budeš patě jeho«). Oba tyto rysy hebrejského znění byly napodobeny rovněž v meziřádkovém latinském překladu hebrejského textu v *Antverpské polyglotě*, o níž se kraličtí sami příležitostně zmiňují jako o pomůcce, se kterou pracovali. ⁵³ A stejně tak oba tyto rysy napodobuje latinský překlad Tremelliův a Juniův, o němž je také známo, že ho kraličtí užívali. ⁵⁴

V porovnání s hebrejským textem poněkud překvapuje příslovce »nadto« na začátku první věty. V hebrejském textu je na tomto místě nejfrekventovanější hebrejské slovo, spojka ו, které zde významovou šíří a neurčitostí dobře odpovídá česká spojka »a«. ⁵⁵ Kralické »nadto« je patrně inspirováno Tremelliovým »praeterea«, »krom toho« (*Antverpská polyglota* spojku ו, w^o stejně jako *Vulgáta* nepřekládá). ⁵⁶

⁵⁰ *Biblí česká, to jest všecka Svatá Písma obojího, Starého i Nového zákona*, Staré Město pražské: Jiří Melantrich z Aventina, 1570, f. B2^v.

⁵¹ *Biblí české díl první, totiž patery knihy Mojžíšovy*, [Kralice]: [Tiskárna jednoty bratrské], 1579, f. A4^v.

⁵² Údaj o *Septuagintě* je trochu podivný, protože *Septuaginta* má sloveso τηρεῖν »hlídat«, »střežit«, a to nejen na místě tvaru »potřeš«, ale také »potře«. Dvojici »potře« – »budeš činit úklady« má *Vulgáta*, nikoliv *Septuaginta*. Srov. pozn. 12.

⁵³ [Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine..., vol. 7.] *Hebraicorum biblicorum Veteris Testamenti Latina interpretatio* [...], Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1571, s. 2: »Inimicitiam ponam inter te et inter mulierem, et inter semen tuum et inter semen eius: ipsum conteret tibi caput et tu conteres ei calcaneum.« Srov. DITTMANN, Robert: *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*, Olomouc: Refugium Velehrad – Roma, 2012, s. 88, 105-106.

⁵⁴ *Testamenti Veteris Biblia Sacra sive libri canonici priscae Iudaeorum ecclesiae a Deo traditi, Latini recens ex Hebraeo facti brevisque scholiis illustrati ab Immanueli Tremellio et Francisco Junio* [...] [vol. 1: *Genesis – Ester*], Francofurti ad Moenum: ex officina typographica And. Wecheli, 1579, s. 6: »Praeterea inimicitiam pono inter te et inter mulierem hanc, similiter inter semen tuum et inter semen eius: ipsum conteret tibi caput et tu conteres ei calcaneum.« Srov. DITTMANN, *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici* (← pozn. 53), s. 104.

⁵⁵ Tak také, řeckým καί »a«, překládá *Septuaginta*. U nás později spojku »a« volí Tomáš Draský (viz 6). Jiná možnost je spojku ו, w^o zde nepřekládat: tak postupuje *Vulgáta* a počínaje *Biblí olomouckou* většina překladů českých.

⁵⁶ Srov. pozn. 53 a 54.

Tremelliovy zvláštnosti však kraličtí nenásledují bez výběru. Tak Tremellius podle hebrejského vzoru opakuje spojku »mezi« čtyřikrát, před každým členem čtveřice had, žena, semeno hada a semeno ženy (a stejně tak je tomu i v meziřádkovém překladu *Antverpské polygloty*).⁵⁷ *Vulgáta* zde měla »mezi« jen jedno, před prvním členem. První tištěné bible toto vulgátní řešení převzaly a jedno »mezi« zůstalo také u Melantricha. Kralický překlad se sice asi Tremelliovým řešením inspiroval, protože také spojku opakuje, ale ne čtyřikrát jako hebrejský text nebo Tremellius, nýbrž jen třikrát, před posledním členem spojky »mezi« vynechává. Kraličtí také nepřejímají Tremelliovo »similiter inter semen tuum...«, »podobně mezi semenem tvým...«, kde je místo spojky »a« (v hebrejském textu je opět ו) položeno příslovce »podobně«, ale zůstávají blíže tradičnímu řešení a překládají »i mezi semenem tvým...« (staročeský překlad zde má »a«, *Vulgáta* »et«).

4.6. Gn 3,15 v dalších vydáních Bible kralické a v biblich hallských a prešpurských

Z prvního vydání *Bible kralické* vychází textová tradice, která pokračuje až do jedenadvacátého století. Kralické znění protoevangelia z roku 1579 bylo beze změny přetištěno ve druhém, jednosvazkovém vydání *Bible kralické* z roku 1596 i ve třetím, rovněž jednosvazkovém z roku 1613, v hallských vydáních z let 1722, 1745 a 1766 a v prešpurských vydáních z let 1787 a 1808. Na ně pak navázala četná další vydání v devatenáctém, dvacátém a jedenadvacátém století.

Výrazné změny naopak zasáhly poznámkový aparát. Druhé kralické vydání z roku 1596 vyšlo bez poznámek. Ve třetím vydání z roku 1613 byly poznámky oproti vydání prvnímu radikálně zkráceny a komentář k protoevangelium se zde omezil jen na nejdůležitější sdělení: »První zaslíbení o Kristu.«⁵⁸ Hallská a prešpurská vydání výkladové poznámky opět nemají, nicméně už v prvním hallském vydání z roku 1722 a po něm také v dalších hallských a prešpurských vydáních čteme v záhlaví nad textem protoevangelia nadpis: »Zaslíbení o Mesiáši.«⁵⁹ V tiscích, které vycházely z *Bible kralické*, se tak až do začátku moderní doby, navzdory minimální podobě výkladového aparátu, uchovávala tradiční, christologická interpretace protoevangelia.

5.1. Gn 3,15 v potridentské katolické exegezi

Další a poslední český raněnovověký překlad bible, *Bible svatováclavská*, vznikl více než sto let po *Bibli kralické*, v odlišném prostředí, odlišným způsobem a s odlišnými záměry. Odlišná je v neposlední řadě také předloha, z níž překlad vychází. Zatímco kraličtí se podle možnosti opírali o texty v originálním jazyce, v případě protoevangelia tedy o text hebrejský, a o pomůcky, které zprostředkovaly jejich poznání, redaktoři *Bible svatováclavské* se snažili co nejvíce přiblížit latinské *Vulgátě*. Abychom poněkud porozuměli jejich přístupu k překladu a výkladu protoevangelia, je třeba, abychom se alespoň v náznaku seznámili s katolickou exegezi šestnáctého a sedmnáctého století, na kterou navazovali.

V roce 1586 začal italský jezuita Robert Bellarmin (1542-1621) vydávat tiskem své *Disputace o sporných otázkách křesťanské víry proti heretikům tohoto času* (*Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*), ve kterých se pokusil zodpovědět široké spektrum námitek, které proti katolické víře a církvi zaznívaly z reformačního tábora. Opíral se přitom především o materiál, který shromáždil, když od roku 1576 působil jako učitel kontroverzní teologie v římské koleji Tovaryšstva Ježíšova (Collegium Romanum), a v ledasčem také vycházel ze zkušeností, které získal v letech 1569 až 1576 za svého pobytu v nábožensky rozdělené Lovani.

Ve svých *Disputacích* věnoval Bellarmin značnou pozornost otázkám spojeným s četbou a interpretací *Písma svatého* a při té příležitosti se také ohrazuje proti kritice, kterou byla stíhána latinská *Vulgáta*. Reaguje zejména na již zmiňovaný spis Martina Chemnitze, namířený proti dokumentům Tridentského koncilu, a v té souvislosti též odpovídá na jeho námítky, nám již známé, proti ženskému tvaru osobního zájmena »ipsa«, »ona« ve vulgátní verzi protoevangelia.

Bellarmin konstatuje, že rukopisy *Vulgáty* nejsou v psaní osobního zájmena jednotné, protože některé mají »ipse«, »on«, a jiné »ipsa«, »ona« a že by tedy nebylo »proti *Vulgátě*, kdyby se dokázalo, že se má číst »ipse« [on] nebo »ipsum« [ono]«, ale v dalším výkladu se přesto

⁵⁷ Srov. pozn. 53 a 54.

⁵⁸ *Bibli svatá, to jest kniha, v níž se všecka Písma S. Starého i Nového zákona obsahují*, [Kralice]: [Tiskárna jednoty bratrské], 1613, s. 3.

⁵⁹ *Bibli svatá aneb všecka Svatá Písma Starého i Nového zákona [...]*, [Halle]: [Tiskárna sirotčího domu], 1722, s. 4.

soustřeďuje na obranu tradičního čtení »ipsa«, »ona«. ⁶⁰ Připouští, že »mnohé hebrejské kodexy« mají čtení הוּא הוּ »on«, ale tvrdí také, že sám měl v rukou »jeden«, ve kterém bylo psáno הוּא הִי »ona«. ⁶¹ Odkazuje na starověké a středověké autory a uvádí dlouhou řadu míst z jejich spisů, která dokládají ženský rod osobního zájmena. ⁶² Zejména však zdůrazňuje nejednoznačnost latinských tvarů הוּא »on«/»ona« a třemi hebrejskými citáty ze *Starého zákona* dokládá také nejednoznačnost tvaru הוּא הִי jšúfchā »(on/ona) ti rozdrťí«. ⁶³

Bellarminův výklad má z našeho dnešního pohledu nepřehlédnutelné slabiny. Poněkud nás mrzí, že Bellarmin nepíše, kde lze onen »jeden« hebrejský kodex se zájmenem הוּא הִי nalézt. ⁶⁴ Starověcí a středověcí autoři, které uvádí jako svědky pro ženský tvar zájmena, jsou až na jednu výjimku (Jan Zlatoústý) latinští. Poučenější čtenář také sotva může přehlédnout, že v argumentaci, která pracuje s nejednoznačností výrazů הוּא »on«/»ona« a הוּא הִי jšúfchā »(on/ona) ti rozdrťí«, se dokonalým mlčením přechází tvar הוּא הִי tšúfennū »rozdrťíš mu«, který nejednoznačný není.

Nicméně Bellarminovi se přesto podařilo dost přesvědčivě prokázat dva závěry, které pak silně působily na další katolickou interpretaci: zaprvé, že starobylá latinská tradice mluví pro ženský rod zájmena, a zadruhé, že svědectví hebrejského textu není tak jednoznačné, aby mohlo ženský rod zcela vyloučit. Navíc poměrně nejvážnější námitku proti ženskému rodu hebrejského zájmena, která je založena na mužském sufiku imperfekta הוּא הִי tšúfennū »rozdrťíš mu« a kterou v šestnáctém století formuloval kalvínský teolog Franciscus Junius starší (François du Jon, 1545-1602), zodpověděl brzy Bellarminův pokračovatel, německý jezuita Jacob Gretser (1562-1625). ⁶⁵

Bellarminovy *Disputace* vzbudily silný a trvalý ohlas, a to jak v prostředí katolickém, kde byly až do devatenáctého století opětovně vydávány a studovány, tak reformačním, kde vznikaly četné práce, které s Bellarminovou argumentací polemizovaly. ⁶⁶ Pro české jezuity, kteří připravovali text *Bible svatováclavské*, byl především jednou z význačných autorit, které legitimovaly užití *Vulgáty* jako východiska jak pro biblický překlad obecně, tak pro překlad protoevangelia zvláště. ⁶⁷

⁶⁰ BELLARMINO, Roberto: *Disputationes [...] de controversiis christianae fidei*, [tomus primus], Parisiis: ex officinis Triadelphorum 1608, sl. 98: »Respondeo: editionem vulgatam varie habere; quidam enim codices habent ›ipse‹; quidam ›ipsa‹. Et propterea non esse contra vulgatam editionem, si convincatur debere legi ›ipse‹, vel ›ipsum‹.«

⁶¹ Tamtéž, sl. 98-99: »Nam etiam si multi codices Hebraici habeant הוּא: tamen legi unum, in quo erat scriptum הוּא id est ›ipsa‹ [...]«

⁶² Tamtéž, sl. 99: »Adde quod ›ipsa‹ legerat Claudius Marius Victor libro 1. in Genesim, Alcuinus Avitus lib. 3. carminum capite 6. Chrysostomus homilia 17. in Genesim, Augustinus libro 2. de Genes. contra Manichaeos, ca. 18. et lib. 11. de Genesi ad literam, c. 36., Ambrosius libro de fuga seculi, ca. 7. Gregorius libro 1. moralium, ca. 38. Eucherius, Rupertus, Beda, Rabanus, et Strabus, ac Liranus in hunc locum, et Bernardus serm. 2. super Missus est.«

⁶³ Tamtéž, sl. 98-99: »[...] ac praeterea remotis punctis illam vocem Hebraicam הוּא hu posse interpretari ›ipsa‹, nimis rudis est qui nescit. Passim enim occurrit in sacris Bibliis הוּא pro הוּא Sic Gen. 3. vers. 12. Exo. 3. vers. 8. [...] At dices, verbum ›conteret‹ in Hebraeo est masculini generis, igitur refert ad semen, quod etiam est masculini generis, non ad mulierem quae est foeminini. Respondeo, id non esse novum in Scriptura, ut cum nominibus foemininis conjungantur pronomina, aut verba generis masculini, Ruth primo, versicu. 8. dicit Ruth ad nurus suas כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתָ עִמָּי הַסֵּד עִמָּכֶם יהוה יעשה יהוה עמכם וישוהו כל בנות. et alia huiusmodi plurima reperiuntur.«

⁶⁴ Ve své době však Bellarmin jistě nebyl sám, kdo tak postupoval, viz GERACE, Antonio: *Biblical Scholarship in Louvain in the ›Golden‹ Sixteenth Century*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, s. 74, pozn. 89.

⁶⁵ GRETSER, Jacob: *Controversiarum Roberti Bellarmini S. R. E. cardinalis amplissimi defensio. Tomus primus de verbo Dei*. [...], Ingolstadii: ex typographio Adami Sartorii, 1607, sl. 579-580.

⁶⁶ BACKER, Augustin de – BACKER, Alois de – SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1: *Abad – Boujart*, Louvain: Éditions de la Bibliothèque S. J. Collège philosophique et théologique, 1960, sl. 1165-1180.

⁶⁷ V nějaké míře užili Bellarminových *Disputací* též v komentářích, které k překladu připojili. Zřejmě je alespoň souvislost mezi Bellarminovým pojednáním o vernakulárních překladech *Pisma svatého* (*De verbo Dei*, lib. 2, kap. 15-16) a výkladem o národním jazyce v liturgii, který je v *Biblii svatováclavské* připojen k 1 Kor 14; srov. *Druhý díl Biblí, totižto Nový zákon podlé starého obecného latinského textu, od samospasitelné římské katolické církve schváleného* [...], Staré Město pražské: v impresii Universitatis Karlo-Ferdynandové v koleji Tovaryšstva Ježíšova u svatého Klimenta, 1677, s. 313-314; BELLARMINO, *Disputationes* (↵ pozn. 60), sl. 111-126. Srov. též MATĚJEC, Tomáš: *Odkazy na českou minulost ve výkladu svatého Roberta Bellarmina o překladech Pisma do lidových jazyků*, in: *Listy filologické* 139 (2016), č. 3-4, s. 383-394.

Redaktoři *Bible svatováclavské* vedle překladu protoevangelia podávají také jeho poměrně obsáhlý výklad, obsáhlý zejména ve srovnání s velmi úspornými výkladovými poznámkami ve starších českojazyčných biblických tiscích, a při přípravě tohoto výkladu museli pracovat s tehdejšími biblickými komentáři. Z nich si všimneme dvou: obšírného a zevrubného, mnohasvazkového komentáře vlámského jezuita Cornelia a Lapide (1567-1637), který se uplatňoval jako oblíbená pomůcka kazatelská i akademická, a stručnějšího, dvousvazkového komentáře jiného vlámského jezuita Jacoba Tirina (1580-1636).

Cornelius a Lapide vydal svazek věnovaný pěti knihám Mojžíšovým v roce 1616, tedy v roce, ve kterém opouštěl Lovaň, kde od roku 1596 vyučoval biblistiku, a stěhoval se do Říma, kde ve výuce biblistiky pokračoval do roku 1623 a poté se až do konce života věnoval práci na dalších svazcích svého biblického komentáře. Výkladu protoevangelia poskytl jeden a půl strany a zaměřil se v něm především na otázku osobního zájmena »ipsa«, »ona«, která také nás zvláště zajímá.

Cornelius a Lapide ví o třech podobách tohoto zájmena v rukopisné tradici:

»Na tomto místě je trojí čtení. První je čtení hebrejských kodexů, které mají »illud« [»ono«], rozuměj »semeno rozdrťí tvou hlavu« [Cornelius a Lapide zde hebrejské zájmeno הוּ הָ »on« překládá neutrem »illud«, »ono«, aby tak vyjádřil jeho vztah k neutru »semen«, »semeno«, a tak čte svatý Lev [Veliký] a v závislosti na něm Lipomanus. Druhý je »ipse« [»on«], rozuměj »člověk« nebo »Kristus rozdrťí tvou hlavu«; tak má *Septuaginta* a aramejský překlad. Třetí je »ona rozdrťí tvou hlavu«; tak čte římská bible [tj. sixto-klementinské vydání *Vulgáty* z roku 1592] a téměř všechny bible latinské spolu se svatým Augustinem, Janem Zlatoustým, Ambrožem, Řehořem [Velikým], Bedou, Alcuinem, Bernardem [z Clairvaux], Eucheriem, Rupertem a jinými.«⁶⁸

Dále mluví o nejednoznačnosti hebrejského הוּ הָ »on«/»ona« a uvádí některá místa, kde má funkci feminina, a podobně probírá nejednoznačnost slovesného tvaru הָרַחֵץ »(on/ona) ti rozdrťí« a uvádí jeden konkrétní příklad, který ji dokládá. Připomíná také jedno místo ze starověkého latinského překladu *Židovských starožitností* Josefa Flavia, kde je protoevangelium parafrázováno slovy: »Přikázal, aby žena zasadila rány jeho hlavě.« Cornelius a Lapide z toho usuzuje, že týž smysl kdysi vyjadřoval i řecký originál a že jestliže dnes v řeckém textu slovo »žena« není, je to proto, že »heretičtí tiskaři z něho již slovo »žena« odstranili.«⁶⁹

Poněkud překvapivě velkorysě se možná bude zdát výsledné stanovisko, které Cornelius a Lapide k otázce osobního zájmena zaujímá, totiž že všechny tři varianty jsou oprávněné:

»Povšimni si [...], že žádné z těchto tří čtení není hodno zavržení, ba právě naopak jsou všechna pravdivá [...].«⁷⁰

Navazuje však na to, co připravovali už středověcí exegeté, když spojovali christologický, mariologický a morální a případně také doslovný výklad tohoto místa: hadovu hlavu drtí Kristus (»semeno ženy« v christologické interpretaci), ale ve spojení s ním a »skrže« něho také Maria (»žena« v mariologické interpretaci) a ve spojení s ním také všichni svatí (»semeno ženy« v morální interpretaci), mezi nimi i Eva (»žena« v doslovné interpretaci). Také podle výkladu, který podává Cornelius a Lapide, výraz »žena« označuje jak Evu, která »rozdrtila hada tím, že konala pokání«, tak »mocněji« také Marii, »protože ona byla vždy plná a slavná vítězka nad ďáblem« (s charakteristickým dobovým důrazem: »a v celém světě, jak zpívá církev, rozdrtila všechna kacířství, která jsou hadova hlava«), a výraz »semeno« označuje jak »Ježíše«, tak »křesťany«.⁷¹ Jak středověcí autoři, tak Cornelius a Lapide přitom kladou důraz na pevný vztah mezi »ženou« a jejím »semenem«, který je podle něho vyjádřen v paralelismu dvojího nepřátelství – mezi hadem a ženou a mezi semenem hada a semenem ženy:

⁶⁸ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Pentateuchum Mosis* (◀ pozn. 11), s. 84: »Triplex est hic lectio. Prima est codicum Hebraeorum qui habent »ipsum«, scilicet semen conteret caput tuum; et ita legit S. Leo, et ex eo Lipomanus. Secunda est »ipse«, scilicet homo vel Christus conteret caput tuum; ita LXX. et Chald. Tertia est »ipsa conteret caput tuum«; ita Biblia Romana, et omnia pene Latina legunt cum S. Aug., Chrysost., Ambros., Gregor., Beda, Alcuino, Bernardo, Eucherio, Ruperto et aliis.«

⁶⁹ Tamtéž, s. 85: »Iosephus [...] habet enim: »Praecipit, ut mulier capiti eius plagas inferret«, ut vertit Rufinus. [...] Ex quo patet [...] haereticos typographos vocem γυνή ex eo iam sustulisse.«

⁷⁰ Tamtéž: »Nota [...] nullam ex his tribus lectionibus esse reiiciendam; imo omnes sunt verae [...].«

⁷¹ Tamtéž: »Mulier enim est Eva, quae diabolum contrivit quando poenitentiam egit: vel potius mulier est beata Maria Evae filia; semen eius est Iesus et Christiani [...]. Ergo B. Maria contrivit serpentem; quia ipsa semper plena et gloriosa fuit victrix diaboli, omnesque haereses (quae caput sunt serpentis) in universo mundo contrivit, ut canit Ecclesia.«

»[...] neboť když Bůh zde proti sobě staví ženu se svým semenem a hada se svým semenem, chce tím říci, že žena se svým semenem rozdrtila hlavu hada, tak jako naopak had činí úklady patě jak ženy, tak jejího potomstva.«⁷²

Své smírné řešení promítá Cornelius a Lapide také do poněkud fantastické textověkritické hypotézy (sám ji formuluje opatrně, užívaje slůvka »videtur«, »zdá se«), že totiž Mojžíš (jakožto autor knihy *Genesis*) psal v protoevangeliu אִשָּׁה לִּי הִיא׃ jášűf, že tedy spojil ženský tvar osobního zájmena אִשָּׁה לִּי »ona« s imperfektním tvarem אִשָּׁה׃ jášűf, který je v zásadě mužský, »(on) rozdrtil«, ale může mít i význam ženský, tedy »(ona) rozdrtil«:

»A proto se zdá, že Mojžíš zde v hebrejském textu spojil sloveso v mužském rodě se zájmenem v rodě ženském [...], aby vyjádřil, že jak žena, tak její semeno, ba spíše žena skrze své semeno, rozuměj skrze Krista, rozdrtil hadovu hlavu.«⁷³

Závislost Mariina vítězství na vítězství Ježíšově tu komentátor vyjadřuje podobně nejednoznačným výrazem »skrze« (žena zvíťezí »skrze« své semeno) jako kdysi Mikuláš z Liry. Na rozdíl od něho si však Cornelius a Lapide, snad také proto, že je poučen událostmi uplynulého století, uvědomuje nebezpečí, které s sebou takto neurčitá formulace nese, a věnuje značný prostor, aby vztah mezi vítězstvím Ježíšovým a Mariiným (a také vítězstvími všech ostatních křesťanů) přesněji pojmenoval:

»[...] avšak nejdokonaleji ho [hada] a jeho hlavu a úklady rozdrtil Kristus, když vlastní silou na kříži odňal ďáblovi celé jeho království i jeho kořist, a od něho dostala moc drtit ďábla a jeho semeno [...] jak kájnice Eva, tak neporušená Maria a také my všichni.«⁷⁴

V dalších částech svého komentáře k protoevangeliu se Cornelius a Lapide věnuje zejména výkladu slovesných tvarů »conteret«, »rozdrtil« a »insidiaberis«, »budeš činit úklady« a v souvislosti s tím významu slovesa אִשָּׁה שִׁיף, jehož je zde užito v hebrejském originálu, a interpretaci tohoto slovesa ve starověkých překladech. V závěru pak připojuje přehledku duchovních významů protoevangeliu (rozlišuje tu význam »tropologický«, tj. morální, a dále »symbolický« a »alegorický«) s četnými odkazy na starší autory, zvláště na církevní Otce, kteří těchto významů užívali.⁷⁵

Biblický komentář Jacoba Tirina byl poprvé tištěn v roce 1632 a v katolickém prostředí získal, podobně jako práce Cornelia a Lapide, značnou oblibu a rozšíření. Co do informačního bohatství se jim sice rovnat nemohl, ale svou stručností a přehledností dobře vyhovoval těm, kteří hledali rychlé poučení o základních otázkách spojených s interpretací biblického textu.

Ve výkladu protoevangeliu Tirinus nejprve komentuje otázku rodu osobního zájmena ve slovech »ipsa conteret caput tuum«, »ona potře tvou hlavu«. Stručně tu informuje o jeho rodu v hebrejském textu, v *Septuagintě* a v překladu »arabském« a »aramejském«.⁷⁶ S odvoláním na Bellarmina přitom říká, že hebrejský text je »dvojznačný«, a tedy »neodporuje« znění *Vulgáty*.⁷⁷ Uvádí čtyři starověké autory, tři latinské a jednoho řeckého (Jana Zlatoústého), kteří čtou »ipsa« (jejich jména bezpochyby také přejímá z Bellarmina), a vyslovuje názor, že rovněž *Septuaginta* měla původně zájmeno ženského rodu.⁷⁸

Podobně jako Cornelius a Lapide také Tirinus soudí, že rozdíl mezi maskulinem a femininem není třeba přeceňovat, obojí totiž »vychází nastejno«, neboť »žena« a »semeno ženy« jsou těsně

⁷² CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Pentateuchum Mosis* (◀ pozn. 11), s. 85: »[...] nam cum Deus hic opponat quasi antagonistas mulierem cum suo semine serpenti cum suo semine, consequenter vult dicere, mulierem cum suo semine contrituram caput serpentis; sicut e contrario serpens tam mulieris quam seminis eius calcaneo insidiatur.«

⁷³ Tamtéž, s. 85: »Ideoque videtur Moses hic in Hebraeo verbum masculinum cum pronomine feminino permiscuisse, dicens: >hi iascuph<, ipsa conteret, ut significaret tam mulierem quam semen eius, adeoque mulierem per semen suum, puta per Christum, contrituram caput serpentis.«

⁷⁴ Tamtéž, s. 85: »[...] Christus vero perfectissime eum eiusque caput et machinationes contrivit, dum virtute propria in cruce diabolo regnum omne et spolia sua ademit; atque a Christo tam Eva poenitens, quam Maria innocens, nos quoque omnes virtutem conterendi diabolium, eiusque semen accepimus.«

⁷⁵ Tamtéž, s. 85-86.

⁷⁶ TIRINUS, Iacobus: *In S. Scripturam commentarius* [...], [tomus primus], Antverpiae: apud Petrum Bellerum, 1645, s. 100: »Nunc in recentioribus LXX editionibus habetur masculinum >ipse<, supp. filius mulieris, et huic favet Arabicus et Chaldaeus, qui id asscribunt semini mulieris.«

⁷⁷ Tamtéž: »Nec repugnat textus Hebraeus, qui ambiguus est, ut bene ostendit Bellarminus.«

⁷⁸ Tamtéž, s. 99-100: »Ita in foeminino legerunt olim SS. Chrysost. Ambrosius, Augustinus, Marius Victor, et plerique Catholici. [...] Unde apparet, ita olim etiam in LXX lectum fuisse, cum isti Patres non sint usi alia versione.«

spojeny, takže »zcela pravdivě lze říci jak ›ona‹, ›žena‹, tak ›semeno‹ neboli potomci ›ženy‹.«⁷⁹ Ve shodě s Corneliem a Lapide má také Tirinus za to, že pevné spojení »ženy« a jejího »semena« je v biblickém textu vyjádřeno paralelismem dvojího nepřátelství, nepřátelství mezi hadem a ženou a nepřátelství mezi semenem hada a semenem ženy.⁸⁰

S odvoláním na patristické a středověké autory (»Theodoretos, Rupert, Beda, Augustin, Epifanios«) zdůrazňuje mariologickou interpretaci slov »ona rozdrťí«.⁸¹ Žena, o které protoevangelium mluví, je »především« Panna Maria. Ona rozdrťí hlavu hada, zatímco Kristus, vlastní původce jejího vítězství, je tu podobně jako u Mikuláše z Lyry připomínán jen docela stručně:

»[...] ženou se rozumí především blahoslavená Panna Maria, která tím, že nám porodila Krista, přední a nejvznešenější semeno neboli syna ženy, se stala jak pravou Evou, to jest Matkou živých, a to ve smyslu života daleko výtečnějšího, totiž duchovního a věčného v nebesích, tak také zcela rozdrťila hlavu a moc tohoto ›hada‹. A to zaprvé proto, že do svého nitra nepřipustila žádný hřích, ani dědičný, který je první a jakoby ›hlava‹ všech hříchů. Zadruhé, protože také neměla žádnou náklonnost ke hříchu ani zlou myšlenku, která je počátek neboli ›hlava‹ hříšného skutku. Zatřetí, protože všechna kacířství a krutovlády, které zejména jsou ›hlavy‹ a rohy pekelného hada, skrze moc Krista, svého semene a syna, jak sama, tak všichni křesťané, kteří jsou rovněž její semeno a synové, dokonale přemohla a porazila.«⁸²

5.2. Gn 3,15 v prvním vydání *Bible svatováclavské*

Čeští jezuité, kteří připravovali *Bibli svatováclavskou*, se opírali o starší české překlady a měřítko, jímž se řídili při jejich úpravě, jim poskytl text latinské *Vulgáty*, a to jmenovitě jeho »úřední«, »sixto-klementinská« podoba, kterou získal ve vydání papeže Klementa VIII. v roce 1592.⁸³ Jakožto čtenáři Roberta Bellarmina, Cornelia a Lapide, Jacoba Tirina (a mnoha dalších) přitom ve volbě *Vulgáty* patrně spatřovali nejen projev poslušnosti vůči dekretu tridentského koncilu, který potvrdil její výsadní postavení, ale také dobře zdůvodnitelné »textologické« rozhodnutí, které umožní, aby Boží slovo zaznělo z jejich překladu v patřičné autenticitě. Taktéž volba jejího »papežského«, sixto-klementinského vydání se musela jevit jako nejlepší možná, tím spíše, že se jako spolehlivá, ba nejspolehlivější edice vulgátního textu těšila uznání i mezi nekatolickými učenými.⁸⁴

Práce se staršími českými překlady, jakož i snaha o věrné vystižení *Vulgáty* jsou patrné i v podobě, kterou v *Bibli svatováclavské* získalo protoevangelium (vyšlo v prvním svazku *Starého zákona*, vydaném v roce 1715):

»Nepřátelství položím mezi tebou a ženou a mezi semenem tvým a semenem její: onať potře hlavu tvou a ty ouklady činiti budeš patě její.«⁸⁵

⁷⁹ TIRINUS, *In S. Scripturam commentarius* (◀ pozn. 76), s. 100: »Sed in idem redit: [...] verissime dici potest tam ›ipsa‹, mulier, quam semen seu posterii mulieris conterere caput serpentis.«

⁸⁰ Tamtéž: »[...] cum enim hic quasi antagonistas opponat mulierem cum semine suo, serpenti cum suo semine [...]«

⁸¹ Tamtéž: »Ita Theodoretus, Rupertus, Beda, Augustinus, Epiphanius.«

⁸² Tamtéž: »[...] per mulierem praecipue designatur B. Virgo Maria, quae pariendo nobis Christum (primarium et nobilissimum semen seu filium mulieris) ut facta est verissima Eva, id est mater viventium (idque vita longe praestantiore, scilicet spirituali et aeterna in coelis), ita penitus contrivit caput et potentiam huius serpentis. Primo, quia nullum peccatum, ne quidem originale (quod primum et quasi caput est omnium peccatorum) in se admisit. Deinde, quia nullum etiam peccati fomitem vel pravam cogitationem (quae principium seu caput est actualis peccati) in se habuit. Denique, quia haereses et tyrannides omnes (quae praecipua capita et cornua sunt serpentis infernalis) per virtutem Christi, seminis et filii sui, tam ipsa, quam Christiani omnes, qui illius quoque semen et filii sunt, perfecte devicit ac profligavit.«

⁸³ *Biblia sacra vulgatae editionis, Sixti Quinti Pont. Max. iussu recognita atque edita*, Romae: ex typographia Apostolica Vaticana, 1592, s. 3: »Inimicitias ponam inter te et mulierem, et semen tuum et semen illius: ipsa conteret caput tuum, et tu insidiaberis calcaneo eius.« Toto sixto-klementinské znění protoevangelia je textově shodné (nehledíme-li k interpunkci, psaní velkých písmen, grafickým rozdílům v distribuci znaků »i« a »j« apod.) se zněním, které podává novodobá kritická edice *Vulgáty* (viz pozn. 14).

⁸⁴ Srov. pozitivní hodnocení anglikána Briana Waltona (1600-1661), který sixto-klementinské vydání označoval za nejspolehlivější edici *Vulgáty* a přetiskl je v obecně respektované a hojně užívané *Londýnské polyglotě*. Více viz GERACE, *Biblical Scholarship in Louvain* (◀ pozn. 64), s. 82.

⁸⁵ *Bible česká, to jest Svaté Písmo podlé starožitého a obecného latinského od všeobecné Církve svaté římské potvrzeného a užívaného přeložení [...]*, Staré Město pražské: v koleji sv. Klimenta Tovaryšstva P. Ježíše, skrze Joachyma Jana Kamenického, faktora, 1715, s. 7. Tři svazky prvního vydání *Bible svato-*

V zásadě je tu převzato znění, které známe z posledních tří melantrichovských vydání, tj. vydání Jiřího Melantricha z let 1570 a 1577 a vydání Samuela Adama z Veleslavína z roku 1613. Odchyly od tohoto znění jsou tři. Především je ve spojení »onať potře« změněn tvar osobního zájmena z melantrichovského neutra »onoť« na femininum »onať; s tím souvisí změna ve spojení »patě její«, v němž je opět opraveno melantrichovské neutrum »jeho« na femininum »její«. Není pochyb, že obě tyto změny jsou motivovány snahou přiblížit se *Vulgátě*. Redaktor se tu sice v prvním případě vrací ke znění, které měly nejstarší české tištěné bible (*Bible pražská*, *kutnohorská* i *benátská* měly také »onať«), ale k rekonstrukci tvaru »onať« z »onoť« je znát nemusel, postačovala znalost *Vulgáty*. Ve druhém případě se navíc redaktor ke znění nejstarších biblí tak docela nevrací, protože v nich se četlo »nohám jejím«. Přebírá tedy melantrichovské znění »patě jeho« a jen opravuje zájmeno tak, aby svým rodem souhlasilo se zájmenem ve spojení »onať potře«.

Třetí, drobná změna je ve druhém řádku, kde je dvakrát užito spojky »a«: »a mezi semenem tvým a semenem jejím«. Melantrichovská vydání a také všechna předmelantrichovská počínaje *Biblí kutnohorskou* tu měla spojky »a« a »i« (»a mezi semenem tvým i semenem jejím«), snad ve snaze o stylistickou pestrost. *Bible kralická* měla tuto dvojici také, jen v opačném pořadí (»i mezi semenem tvým a semenem jejím«). Opakování spojky »a« je známo ze staročeských rukopisných biblí (*Bible olomoucká* má »a semenem tvým a semenem jejím«), nicméně mohlo zde jednoduše vzniknout také jako oprava melantrichovské podoby, motivovaná snahou přiblížit se *Vulgátě*, neboť ta zde spojku také opakuje (spojku »et«: »et semen tuum et semen illius«). Úhrnem se zdá, že svatováclavské znění protoevangelia mohlo nejsnáze vzniknout tak, že redaktor měl před sebou melantrichovský tisk a *Vulgátu* a v melantrichovském tisku opravoval vše, co se od *Vulgáty* lišilo.

Jsou tedy všechny změny, které *Bible svatováclavská* zavádí, motivovány *Vulgátou*? Nikoliv, nicméně od vulgátního znění a zároveň od starších českých překladů se znění *Bible svatováclavské* odchylyje pouze v jediném rysu, a to v distribuci předložky »mezi«. Hebrejský text spojky מֵינַי bèn »mezi« opakuje tak, jak je v hebrejštině obvyklé, tzn. před každým členem opozice, ve verši Gn 3,15 tedy čtyřikrát: »mezi tebou a mezi ženou a mezi semenem tvým a mezi semenem jejím«. *Septuaginta* to napodobuje a spojku »mezi« (ἀνὰ μέσον) rovněž opakuje čtyřikrát. *Vulgáta* vystačila s jediným »mezi« (»inter«) a položila je před první člen: »mezi tebou a ženou a semenem tvým a semenem jejím«. *Bible olomoucká* měla volnější překlad »mezi ženou a mezi tebou a semenem tvým a semenem jejím«, ale do tištěných biblí vstoupila už úprava těsněji se držící *Vulgáty*. *Bible pražská* má »mezi tebou a ženou a semenem tvým i semenem jejím« a toto »vulgátní« řešení mají také všechny další předbělohorské tištěné bible s výjimkou *Bible kralické*. Ta totiž ve všech vydáních opakuje spojku »mezi« třikrát: »mezi tebou a mezi ženou, i mezi semenem tvým a semenem jejím«. Pro znění *Bible svatováclavské* »mezi tebou a ženou a mezi semenem tvým a semenem jejím« tak není přesná předloha ani v české tradici, ani ve *Vulgátě*. Pokud toto ojedinělé řešení (které pak zůstává i v dalších vydáních textu *Bible svatováclavské* až do konce devatenáctého století) není dílem náhody nebo přehlédnutí (*quandoque bonus dormitat Homerus*), nabízí se snad vysvětlení, že překladatel chtěl zdůraznit paralelismus mezi dvojicemi »tebou a ženou« a »semenem tvým a semenem jejím«. Ten měl nemalou úlohu už ve výkladu Cornelia a Lapede, protože naznačoval úzké pouto mezi »ženou« a jejím »semenem«, tak významné pro katolickou interpretaci protoevangelia, a rovněž Jacobu Tirinovi se jevil do té míry důležitý, že o něm ve svém komentáři také píše, ačkoliv jinak vypouští, co může.

Výklad, který *Bible svatováclavská* věnuje protoevangelium, je bezkonkurenčně nejdelší ze všech, které se v českých biblích v raném novověku objevily. Rozdělit ho můžeme na dvě části, z nichž první je věnována mariologické interpretaci:

»V 15. verši skrze ženu, kteráž měla potříti hlavu hada tuto od Boha zlořečeného, rozumí se obzvláště, jak svědčí svatí Otcové, Nejsvětější Rodička Boží Panna Maria; nebo ona porodivši Krista Pána, jenž jest přední a nejznamenitější simě aneb syn ženy, jako jest učiněna opravdovou Evou, to jest Matkou živých, a to o mnohé lepším životem, totiž duchovní[m] skrze milost Boží na světě a věčným v nebeském království: tak hlavu pekelného hada aneb ďábla dokonce potřela. Předně tím, že žádného ani nejmenšího, ba ani počátečního hříchu, jenž jest první hřích a jako hlava všech jiných hříchů, nikdy se nedopustila. Potom tím, že žádného podnětu skutečného hříchu aneb zlého myšlení, jenž jest počátek aneb hlava hříchu, nikdy neměla. Naposledy tím, že všechna kacířstva a tyranství, jenž jsou obzvláště

václavské vyšly v pořadí: 1677 *Nový zákon*, 1712 druhý svazek *Starého zákona*, 1715 první svazek *Starého zákona*.

hlavy a rohové hada pekelného, skrze moc Krista Pána, semene svého a syna, dokonale přemohla a porazila.«⁸⁶

Pozorný čtenář zažívá *déjà vu*, protože tento mariologický úsek je takřka doslovný překlad výkladu Tirinova, který jsme citovali výše. *In margine* jsou ke slovům »jak svědčí svatí Otcové« doplněny odkazy na konkrétní místa v dílech dvou patristických autorů, Augustina a Epifania.⁸⁷ Ty nejsou čerpány z Tirina, ale dost možná z Cornelia a Lapide, který odkazuje na táž místa.⁸⁸

Na konci mariologické pasáže vynechal český překladatel Tirinovu vsuvku, která stručně načrtávala morální výklad protoevangelia, tj. slova o »všech křesťanech, kteří jsou rovněž její [tj. Mariino] semeno a synové«, a kteří proto také mají podíl na »přemáhání a poražení« ďábla.⁸⁹ Tirinovou zmínkou se však nechal inspirovat a rozvedl ji v malé pojednání věnované morálnímu výkladu, které tvoří zbývající (a delší) část výkladové poznámky:

»A tak také my dostali sme moc hlavu toho pekelného hada potříti. Tot zajisté minil sv. David, když řekl (Žal. 90): »Po jedovatém hadu a bazilišku choditi budeš a šlapati budeš po lvu a draku.« To též navrhl Kristus Pán řka (Luk. 10): »Hle, dal sem vám moc šlapati po hadích a po štířích a po vši moci nepřitele.« Aniz co jiného říci chtěl sv. Pavel, když takto napsal (Řím. 16): »Bůh potříž satana pod nohama vašima rychle.« Opět duchovním smyslem, jak sv. Řehoř učí (Greg. Mor. c. 38), »hlavu hadí potíráme: a tehďaz on ouklady činí patě naší, nebo na konec dobrého skutku chytřeji a mocněji dotírá«. A sv. Augustyn dí (Aug. in 48 et 103): »Šetři-li ďábel paty tvé, ty šetři jeho hlavy. Hlava jeho jest začátek zlého vnuknutí: když počíná zlé věci vnukati, tehďaz ho vyžeň, prvé než povstane kochání a nasledovati bude přivolení. A tak ty varovati se budeš hlavy jeho a on nepopadne paty tvé.« To též stvrzuje následujícími Písmy. David dí (Žal 136.9): »Blaoslavený, kdož pochyť dítky tvé a rozrážeti je bude o skálu.« Což činí ten, kterýž zlá myšlení, když se v něm počínají, rozráží o skálu, totiž Pána Krista, následováním jeho a zpomínáním na to, co on pro nás a pro naše hříchy přetrpěti ráčil. »Na moudrého člověka náleží,« dí Aristoteles (Arist. I. 4. Polit. c. 4), »zlych věcí počátkům odpirati.« A sv. Jeronym praví (Hieron. ep. 12. Ad Eustach.): »Dokud jest malý nepřitel, zabí jej: nepravost ať se potlačí v semenu.« Čehož všeho příčina jest tato, že snáze odepřino bývá zlému vnuknutí tehďaz, když se začíná, nežli potom, když se děle v mysli chová a chvíli se zmocní. »Od jedné jiskry,« dí Mudřec (Ekkles. 11,24), »rozmáhá se oheň.« Myšlení a vnuknutí zlé když se počíná, podobné jest jiskře, která vpadne-li do troudu neb jiné věci, která se snadno zapáliti může. veliký oheň činí a celý dům zapaluje, takže vzniklého ohně mnozí lidé se vši svou pilností uhasiti moci nebudou, který oheň mohl při začátku snad jednou slinou aneb aspoň jednou konví vody uhašen býti. Rovně též se stává při nemocech, které při začátku snadno zahnaný bývají, ale když se jednou zanedbají, žádným lékařstvím zahnaný býti nemohou. Slovem: Nechovej hada v lůnu, ale prvé nežli by tebe uštknul, zabí jej. Nešťastná jest ta ovce, která kojí mladého vlka, od něhož potom udávena bude.«⁹⁰

Tato zbylá část výkladové poznámky bere z Tirina pouze podnět, její obsah a citáty musí být čerpány odjinud. Část citátů, jmenovitě citáty z Žl 90 (91), Lk 10 a Řím 16 mohou pocházet z Cornelia a Lapide, který je uvádí v témže pořadí.⁹¹ Z téhož zdroje také mohlo být převzato doporučení zasahovat včas proti »nemocem, které při začátku snadno zahnaný bývají«, protože Cornelius a Lapide ve svém komentáři cituje proslulé verše z Ovidia, jež vyjadřují tutéž myšlenku.⁹² Nicméně citát je natolik známý, že snadno mohl být čerpán i odjinud. Zdá se také,

⁸⁶ *Biblí česká, to jest Svaté Písmo* (≪ pozn. 85), 1715, s. 7.

⁸⁷ Tamtéž: »Aug. I. 11. De civit. c. 36. Epiphani. I. 2. Contra Antidicomarian[os].«

⁸⁸ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Pentateuchum Mosis* (≪ pozn. 11), s. 85: »[...] August. I. 11. De civit. cap. 36. Epiphanius libr. 2. Contra Antidicomarianos [...]«

⁸⁹ TIRINUS, *In S. Scripturam commentarius* (≪ pozn. 76), s. 100: »[...] tam ipsa, quam Christiani omnes, qui illius quoque semen et filii sunt, perfecte devicit ac profligavit.«

⁹⁰ *Biblí česká, to jest Svaté Písmo* (≪ pozn. 85), s. 7-8. Odkazy na citované autory, které tisk z roku 1715 uvádí v marginálních poznámkách a označuje je písmeny abecedy, klademe v tomto přepisu v závorkách na příslušná místa v textu.

⁹¹ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Pentateuchum Mosis* (≪ pozn. 11), s. 85: »Hoc enim est quod dicitur Psal. 90.: »Super aspidem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem.« Et Luc. 10.: »Ecce dedi vobis potestatem calcandi super serpentes, et super scorpiones, et super omnem virtutem inimici.« Et ad Rom. 16.: »Deus conterat Satanam sub pedibus vestris velociter.«

⁹² Tamtéž: »Principiis obsta: sero medicina paratur, cum mala per longas invaluere moras.« Srov. OVIDIUS, *Remedia amoris*, 91-92.

že předlohou pro tuto pasáž, věnovanou morální interpretaci protoevangelia, nemusel být biblický komentář, ale např. některé kázání o potřebě stavět se včas proti zlým myšlenkám nebo příslušná pasáž z některé kazatelské nebo asketické příručky.

Srovnáme-li výklad protoevangelia, jak ho podává *Bible svatováclavská*, s latinskými biblickými komentáři, které jsme citovali výše, nápadně vynikne orientace svatováclavského textu na lidové prostředí (ne asi tolik na lidové čtenáře přímo, jako spíše snad na kněze, kteří v lidovém prostředí působili) a na potřeby kazatelů. Z výkladu vymizela všechna filologická a textologická »učenost«, dokonce i to málo, co z ní ponechal Tirinus, a zájem se znatelně soustředil na morální smysl textu. V prezentaci mariologického významu se autor poznámky úplně spokojuje s materiálem převzatým z Tirina, což mimo jiné znamená, že pozornost se zcela soustřeďuje na Marii. Ježíšova úloha je jen krátce, byť zřetelně naznačena, nepokládá se za nutné věnovat jí zde zvláštní výklad.

5.3. Gn 3,15 v dalších vydáních textu *Bible svatováclavské*

Znění, které dala protoevangelium *Bible svatováclavská*, se v katolických vydáních bible prosadilo podobně trvale jako v nekatolických znění kralické. Druhé vydání *Bible svatováclavské* z let 1769-1771 (první díl *Starého zákona*, obsahující protoevangelium, vyšel v roce 1771) přetisklo beze změny text protoevangelia z roku 1715 a beze změny také byla převzata výkladová poznámka. V tzv. *Císařské biblí* z let 1778-1780, kterou k vydání připravili Václav Fortunát Durych a František Faustin Procházka, je výkladový aparát výrazně omezen. Text protoevangelia zde zůstává beze změny, ale poznámka je formulována nově, a to jako resumé první, mariologické části poznámky otištěné v letech 1715 a 1771. Morální výklad je zcela vypuštěn. Nová formulace výkladové poznámky zní:

»Skrze ženu tuto, rozumí se, jak svědčí svatí Otcové, Maria Panna, kteráž porodivši Krista, oně zde zaslíbené sítě, hlavu pekelného hada aneb ďábla moci jeho potřela.«⁹³

Císařská biblí předznamenává osudy »katolického znění« protoevangelia v devatenáctém století: sám biblický text je dlouho přetiskován beze změny, proměňuje se však výkladová poznámka k němu připojená. »Svatováclavské« znění verše Gn 3,15 se tak v nezměněné podobě objevuje v biblí Františka Faustina Procházky z roku 1804, v obou vydáních tzv. *Konzistorní biblí* z let 1851 a 1857, v biblí Innocence Antonína Frencla a Jana Františka Desoldy z let 1860 až 1864, v biblí Václava Svatopluka Štulce a Antonína Lenze z let 1888 až 1892 (protoevangelium je v prvním dílu z roku 1888) a naposledy v biblí Františka Srdínka a Klementa Borového (tzv. *Bible svatojanská*) z roku 1889. Teprve poslední vydání z roku 1889 zavádí dílčí, hláskoslovnou změnu: psaní »ouklady« modernizuje na »úklady«.

5.4. Gn 3,15 v Koniášově *Klíči*

Antonín Koniáš, jak známo, rozlišuje ve svém *Klíči*, jehož první vydání vyšlo v roce 1729, mezi knihou, která »zachování a polepšení hodná není«, a knihou, která »polepšiti se může«, a analogicky rozeznává také »bible neb zákony, kteří se trpěti nemají«, a »bible a zákony, kteří trpění a po polepšení zachování býti mohou«.⁹⁴ Do první kategorie řadí především biblické tisky jednoty bratrské a na ně navazující *Biblí hallskou* a do kategorie opravitelných zejména tisky Jiřího Melantricha a příbuzné tisky starší (*Bible kutnohorská*, *Bible benátská*, obě bible Pavla Severina, *Bible norimberská*) i mladší (bible Samuela Adama z Veleslavína z roku 1613).⁹⁵

Jediný jazykově český překlad, který Koniáš doporučuje bezvýhradně, je *Bible svatováclavská*. Píše o ní, že »tohoto vydání bible jest ovšem pravá, dokonalá, neporušená a nejbezpečnější a spolu pro všeliké rejstříky a obšírné krásné vejklady nejužitečnější«, ona je »neporušená a cum Vulgata, s latinskou biblí od všeobecné církve za neomýlné a neporušené slovo Boží vůbec přijatou, ve všem se srovnávající«.⁹⁶

O tiscích Melantrichových a jim příbuzných s odvoláním na pravidla tridentského indexu říká, že »text [...] takové bible za všeobecné, neomýlné a neporušené slovo Boží od žádného

⁹³ *Biblí česká, to jest celé Svaté Písmo Starého i Nového zákona podlé starého obecného latinského od svatě římské katolické církve potvrzeného a užívaného přeložení [...]*, Praha: nákladem cis. král. pravidelné školní kněhotiskárny, 1780, s. 7.

⁹⁴ KONIÁŠ, Antonín: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zavírající [...]*, Hradec Králové: u Václava Jana Tyběly, 1729, s. LI, LXI, XCII.

⁹⁵ Tamtéž, s. 8-13.

⁹⁶ Tamtéž, s. XLIX, LI.

uznán býti nemá«.⁹⁷ Zároveň připouští, že »bible na hlavních místech neporušená moudrým a pobožným katolikům, u kterých dokonce žádného nebezpečství není, aby sebe neb jiné zlým vejkladem nakaziti měli, trpěti a zanechati se může«; pouze žádá, »aby se její text pro vulgata, to jest za neomylné a neporušené slovo Boží neuznával, leč by od všeobecné římské církve za takový vysvědčen a vyhlášen byl«, a aby katolíci, kteří ji budou číst, nezanedbávali pro takovou četbu účast na kázáních a katechezích (»však bez zameškávání slova Božího, to jest kázání a naučení křesťanského«).⁹⁸

Mezi místy, která v předbělohorských biblích mají být opravena, uvádí Antonín Koniáš také protoevangelium. Žádá, aby v něm osobní zájmeno »onoť« bylo ve shodě s *Vulgátou* opraveno na »onať«: »V I. knihách Mojžíš. v k. 3. v. 15. stojí »onoť potře hlavu tvou«, má býti »onať potře hlavu tvou«.⁹⁹ Ve druhém vydání *Klíče* z roku 1749 je týž pokyn, pouze stručněji formulovaný: »1. Mojžíš. kap. 3. v. 15. místo »onoť« postav »onať«.¹⁰⁰

V obou vydáních *Klíče* je připojen výčet biblických tisků, v nichž je třeba tuto opravu provést (Koniáš je označuje pouze rokem jejich vydání): ve druhém vydání *Klíče*, v němž je výčet úplnější, Koniáš uvádí obě *Bible Severinovy* (»1529« a »1537«), *Bibli norimberskou* (»1540«), všechna vydání Jiřího Melantricha (»1549«, »1556«, »1561«, »1570« a »1577«; v prvním vydání *Klíče* chybělo vydání z roku 1561) a bibli Samuela Adama z Veleslavína (»1613«).¹⁰¹

Protože Koniášova oprava protoevangelia byla do předbělohorských biblí namnoze zanesena, setkávali se aspoň někteří čtenáři s jeho zněním v této pozmeněné podobě, odlišné jak od původního znění biblí předbělohorských, tak od znění *Bible svatováclavské*. Opravy v dochovaných exemplářích přitom ukazují, že v provádění Koniášova pokynu nepanovala úplná jednota. V *Klíči* se totiž ukládá, aby opravovatel změnil zájmeno »onoť« na »onať«, ale není řečeno nic (ani v prvním, ani ve druhém vydání) o zájmenu »jeho«, které následuje ve spojení »patě jeho«. Někteří oprávcí měnili nejen »onoť« na »onať«, ale také »jeho« na »její«, tzn. postupovali stejně jako redaktoři *Bible svatováclavské*, a přisuzovali tedy patu »ženě«, zatímco jiní, ať už z nepozornosti, nebo z přesvědčení, ponechávali tvar »jeho«, a připisovali ji tak »semeni«.¹⁰²

Za zvláštní zmínku také stojí, že Koniáš propouští bez opravy interpretační poznámku, která se poprvé objevuje v druhé *Severinově bibli* v roce 1537 (viz 3.3) a později byla přetištěna ve všech pěti vydáních Melantrichovy bible i v jejím posledním přetisku, který obstaral Samuel Adam z Veleslavína v roce 1613. Tato tak úspěšná výkladová poznámka sice neobsahuje nic, co by se otevřeně stavělo proti katolickému učení, ale ve srovnání s obvyklými katolickými komentáři k protoevangeliumu je poněkud nápadná tím, že mluví jen o jeho interpretaci christologické a vůbec nezmiňuje interpretaci mariologickou. Ubírá se v tom zejména také velmi odlišným směrem než výklad podávaný v *Bibli svatováclavské*, kterou Koniáš doporučuje. Toto odlišné směřování, odlišný důraz nás ovšem nepřekvapuje, protože víme, že poznámka v *Severinově bibli* je odvozena z poznámky, kterou ke svému překladu protoevangelia připojil Martin Luther. Antonín Koniáš vůči poznámkovému aparátu předbělohorských biblí jistě nebyl lhostejný a v *Klíči* mu věnoval nemalou pozornost.¹⁰³ Nicméně samo mlčení o některém naukovém bodu, byť významném, mu patrně neposkytovalo dostatečný důvod, aby do znění poznámky zasáhl.

6. Výhledy do doby moderní

Kolem roku 1800 byla podoba protoevangelia v jazykově českých biblích určována ještě dědictvím šestnáctého století. V katolických biblích bylo přetiskováno znění *Bible svatováclavské*, které vycházelo z podoby, již protoevangelium získalo v Melantrichově pátém vydání z roku 1570, a v biblích nekatolických bylo přetiskováno znění *Bible kralické* z roku 1579. V užívání také zůstávaly staré tisky, většinou melantrichovské, ale v jisté míře i starší, a to jak ve své původní, tak v »koniášovsky« upravené podobě.

⁹⁷ KONIAŠ, *Clavis haeresim claudens et aperiens* (◀ pozn. 94), s. LII.

⁹⁸ Tamtéž, s. XLVIII-XLIX.

⁹⁹ Tamtéž, s. LIV.

¹⁰⁰ KONIAŠ, Antonín: *Clavis haeresim claudens et aperiens. Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zavírající* [...]. Hradec Králové: u Jana Klimenta Tybely, 1749, s. LI-LII.

¹⁰¹ Tamtéž, s. LII.

¹⁰² Zájmeno »jeho« je opraveno na »její« v opraveném exempláři Melantrichova vydání z roku 1570, chovaném v Národní knihovně ČR pod signaturou 54 A 6. Neopravené »jeho« zůstalo v opravených exemplářích Melantrichova vydání z roku 1577 v Moravské zemské knihovně v Brně (signatura ST3-0808.594) a ve vratslavském Ossolineu (signatura XVI.F.13.774). Ve smyslu »jeho semeno« vykládal protoevangelium již zmiňovaný německý jezuita Jacob Gretser, viz pozn. 16.

¹⁰³ KONIAŠ, *Clavis haeresim claudens et aperiens* (◀ pozn. 94), s. LIII-LVII, LIX-LX.

Situace nebyla příliš odlišná ani o sto let později, kolem roku 1900. Čtenářů starých, předobrozenských tisků asi výrazně ubylo, v neposlední řadě v důsledku dramatické změny, kterou v průběhu devatenáctého století prodělala grafická podoba češtiny, nicméně v biblích nově vydávaných nadále platilo, že v katolických přetrvávalo znění *Bible svatováclavské* a v ostatních znění *Bible kralické*.

Nové překlady, jež významnější měrou vstupovaly mezi čtenáře, byly vytvořeny až ve dvacátém století. Pokud nevznikaly v prostředí katolické církve, bylo samozřejmé, že se odvolávaly na původní, v případě protoevangelia hebrejský text, a měly ambici vycházet z něho pokud možno přímo, tj. ne prostřednictvím jiného jazyka (i když ani v novější době »překlady překladů« zcela nevyzimely). Proto se také interpretace osobního zájmena »on«/»ona« ve spojení »on/ona potře« v těchto novějších překladech opírá o hebrejský tvar אָהוּ hû' a vykládá ho nejprostším možným způsobem jako mužský tvar »on« odkazující k mužskému podstatnému jménu זֶרַע zera' »semeno«. Ostatně v českých biblích vycházejících mimo katolické prostředí toto řešení zcela zvítězilo už v šestnáctém století, počínaje biblemi Pavla Severina.

V prostředí katolickém byla situace pestřejší. První český překlad bible, jehož autorem byl katolík a který se přidržuje interpretace zájmena אָהוּ hû' jako maskulina, byl překlad kněze Tomáše Draského (1791-1843), lokalisty z Hluboše, který vyšel v roce 1821. Protoevangelium v jeho překladu zní:

»[...] a nepřítelství založím mezi tebou a mezi ženou, a mezi semenem tvým a mezi semenem jejím, ono rozšlápně hlavu tvou, a ty raniš jemu patu!«¹⁰⁴

O čtyřicet let později, v letech 1862 až 1865, jiný katolický kněz, skriptor pražské univerzitní knihovny František Bezděka (1798-1864) vydal svou mírně pokatoličtější úpravu kralického překladu. Hebrejské אָהוּ hû' zde zůstalo přeloženo »ono«, jak měli kraličtí.¹⁰⁵ Ani Draského překlad z původních jazyků, ani Bezděkova úprava kralického textu však patrně nedošly většího vlivu. V běžném užívání tak v katolickém prostředí po celé devatenácté století zůstávala vydání, která se zakládala na textu *Bible svatováclavské* a která protoevangelium podávala ve znění »onať potře« (viz 5.3).

Co je však důležité, rozdíl mezi hebrejským a latinským zněním bývá i v katolických biblích komentován ve výkladových poznámkách. Poprvé je to v Procházkově bibli z roku 1804, kde ke slově *Bible svatováclavské* »onať potře hlavu tvou, a ty ouklady činiti budeš patě její« poznámka uvádí, že toto znění mají »téměř všechny psané biblí latinské; jiné pak, jakož i text hebrejský, řecké i východní stará přeložení, též sv. Jeronym, Ireneus, a někteří jiní otcové čtou »onoť potře« etc. a »patě jeho«». V duchu smíru mezi christologickou a mariologickou interpretací, jak ho už známe z Cornelia a Lapide (viz 5.1), Procházka uzavírá:

»Vše jedno, neboť i ti, kteří raději čtou »onať potře«, a na Marii to slyší, rádi toho půjčují, že hlava pekelného hada, ne její, ale Syna jejího mocí jest potřena, to jest ona porodila Syna, jehož mocí had pekelný potřen. Smysl tedy latinského textu jen tento býti může: »Onať svým blahoslaveným plodem potře« etc.«¹⁰⁶

Stručněji, ale v podobně smířlivém duchu informují o rozdílu obě vydání *Konzistorní bible* (1851, 1857) a další edice opírající se o překlad *Bible svatováclavské* (Frencl – Desolda 1860-1864, tzv. *Svatojanská bible* 1889). Mlčením rozdíl mezi hebrejským a latinským zněním přechází a jen s ženským tvarem osobního zájmena počítá pouze výkladová poznámka v bibli Václava Svatopluka Štulce a Antonína Lenze (1. díl 1888). Nicméně také zde je kladen důraz na jednotu mariologické a christologické interpretace:

»Žena, jež »potře hlavu« a zmaří všelikou úkladnou moc starého pekelného hada, dle výkladu sv. Otcův, jest Bl. Panna Maria, nejsvětější Máti Ježíše Krista, který v plnosti časův přišel na svět, aby zrušil a zničil skutky ďábla i družiny jeho.«¹⁰⁷

Významný nový katolický překlad celé bible, jehož starozákonní část zpracoval olomoucký bibliista Jan Hejčl (1868-1935) a novozákonní pražský Jan Ladislav Sýkora (1852-1928) a který

¹⁰⁴ *Výklad český, ne obšírný, však bezpečný, všech Písem svatých Staré i Nové úmluvy z původních jazyků*, I, přel. Tomáš DRASKÝ, Praha: vytištěn v šolovské impresi, 1821, s. 7.

¹⁰⁵ *Bibli svatá čili Písmo svaté Starého i Nového zákona Božího*, I, vyd. František S. BEZDĚKA, Praha: I. L. Kober, 1862, sl. 9.

¹⁰⁶ *Bibli česká, to jest celé Svaté Písmo Starého i Nového zákona podle starého obecného latinského, od svatých římské katolické Církve schváleného výkladu [...]*, I, Praha: nákladem císař. král. normální školy, 1804, s. 5.

¹⁰⁷ *Písmo svaté, vydání dle Vulgaty*, I, red. Václav ŠTULC – Antonín LENZ, Praha: J. Otto, 1888, sl. 5-6.

nahradil starší vydání biblického textu opírající se o *Bibli svatováclavskou*, byl tištěn v letech 1917 až 1925 (Sýkorův *Nový zákon* byl samostatně vydáván už dříve). Zakládá se dosud na *Vulgátě* (»dle obecného znění latinského«, píše se na titulním listu) a k hebrejským, aramejským a řeckým textům jeho autoři jen přihlíželi (»se stálým kritickým zřetelem k původním textům«). Protoevangelium má v Hejčlově překladu, který byl otištěn v prvním svazku *Starého zákona* z roku 1917, dosud zájmeno »ona« podle latinského »ipsa«:

»Nepřátelství ustanovuji mezi tebou a ženou, mezi potomstvem tvým a potomstvem jejím; ona rozdrť hlavu tvou, kdežto ty budeš úklady činiti její patě.«¹⁰⁸

Rozdíl mezi hebrejským, řeckým a latinským zněním tohoto místa vysvětluje Hejčl v obsáhlé výkladové poznámce. Zároveň tu mj. představuje christologickou a mariologickou interpretaci a naznačuje vztah mezi nimi.

Hejčlův překlad je z publikovaných katolických překladů poslední, který ženského tvaru osobního zájmena užívá. Pozdější překlady už se zakládají přímo na hebrejském textu, a zájmeno אֵת hů' tedy nevztahují na »ženu«, nýbrž na její »semeno«. První z nich je překlad Josefa Hegera (1885-1952), který byl jako celek publikován péčí Jana Merella a Františka Kotalíka v letech 1955 až 1958 (svazek obsahující *Genesis* v roce 1958):

»A znepřátelím tě s ženou, tvé potomstvo s potomstvem jejím, její potomstvo rozdrť tvou hlavu a ty mu uštkneš patu.«¹⁰⁹

Ve výkladové poznámce je propojen výklad literární (»žena« je Eva), mariologický (»žena« je Maria), christologický (»semeno« je Kristus) a morální (»semeno« jsou »spravedliví«).¹¹⁰

Podobně vztahuje zájmeno אֵת hů' k »semenu« ženy také ekumenický překlad, na jehož přípravě se zčásti podíleli i zástupci katolické církve a který byl a je v katolickém prostředí hojně užívaný:

»Mezi tebe a ženu položím nepřátelství, i mezi símě tvé a símě její. Ono ti rozdrť hlavu a ty jemu rozdrťš patu.«¹¹¹

Výkladová poznámka v ekumenickém překladu prošla patrnými proměnami. V jednosvazkovém komentovaném vydání překladu knihy *Genesis* z roku 1978 dosti obšírná poznámka informuje o christologické interpretaci protoevangelia v patristickém písemnictví (u sv. Ireneje z Lyonu) a o mesiánském výkladu v »židovském Targúmu«. V duchu Martina Chemnitze je interpretováno vulgátní čtení »ipsa«, »ona«:

»V katolické theologii vedl mariánský kult k záměně zájmena ipse v ipsa (ve *Vulgátě*) a tato záměna současně podporovala tento kult – takže ona (žena) a ne ono (její símě) rozdrť hlavu hadovu.«

S patrným odstupem je citována poznámka *Jeruzalémské bible*:

»Jeruzalémská bible k tomuto verši poznamenává: »S Mesiášem je míněna i jeho Matka a mariologický výklad latinského překladu ipsa conteret (ona rozdrť) se stal v církvi (tj. řím. kat.) tradiční.«¹¹²

Ve vydání ekumenického překladu celé bible z roku 1979, jež z důvodu rozsahu mohlo být poznámkami opatřeno jen ve velmi omezené míře, zůstala informace o christologické interpretaci protoevangelia u sv. Ireneje a podobně zůstala naznačena interpretace mariologická: »Katolické překlady čtou zpravidla podle *Vulgáty* »ona« (= Maria).«¹¹³ Ve vydání z roku 1985 se prézens »čtou« posunul do minulosti: »Katolické překlady četly dříve podle *Vulgáty* »ona« (= Maria).«¹¹⁴

Od sedmdesátých let dvacátého století vznikal pod vedením Václava Bognera nový katolický překlad, který jako celek dosud nevyšel tiskem a jehož části jsou užívány v liturgických

¹⁰⁸ *Bible česká*, I: *Knihy Starého zákona*, 1: *Genesis – Judit*, přel. Jan HEJČL, Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého, 1917, s. 41.

¹⁰⁹ *Písmo svaté Starého zákona*, I: *Knihy dějepisné*, přel. Josef HEGER, Praha: Česká katolická charita, 1958, s. 44.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 42-43.

¹¹¹ *Starý zákon. Překlad s výkladem*, 1: *První kniha Mojžíšova – Genesis*, Praha: Kalich, 1968, s. 38.

¹¹² Tamtéž, s. 40.

¹¹³ *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad*, Praha: Biblické dílo Ekumenické rady církví v ČR v Ústředním církevním nakladatelství v Praze, 1979, s. 19.

¹¹⁴ *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad*, Praha: Ekumenická rada církví, 1985, s. 24.

knihách římského obřadu. Protoevangelium je zde překládáno podle hebrejského textu. Starší verze měla podobu:

»Nepřátelství ustanovuji mezi tebou a ženou, mezi potomstvem tvým a jejím. Ono ti rozdrťí hlavu a ty jemu rozdrťíš patu.«¹¹⁵

V novějších vydáních liturgických knih se vyskytuje úprava:

»Nepřátelství ustanovuji mezi tebou a ženou, mezi potomstvem tvým a jejím. Její potomstvo ti rozdrťí hlavu, zatímco ty budeš šlapat po jeho patě.«¹¹⁶

Český překlad *Jeruzalémské bible*, jehož první svazek, obsahující protoevangelium, vyšel poprvé v roce 1992, interpretuje osobní zájmeno stejně jako jeho francouzská předloha, tj. rovněž jako odkaz na ženino »semeno«, potomstvo:

»Nepřátelství položím mezi tebe a ženu, mezi tvé a její potomstvo. Ono ti rozdrťí hlavu a ty je zasáhneš do paty.«¹¹⁷

Poznámka, která je v české *Jeruzalémské biblí* k protoevangeliumu připojena, mluví stručně o mesiánské a christologické interpretaci a tradičním způsobem ji spojuje s interpretací mariologickou:

»Řecký překlad tím, že začíná poslední větu mužským zájmenem, připisuje toto vítězství nikoliv potomstvu ženy obecně, ale jednomu ze synů ženy; je to počátek mesiášského výkladu, jenž pak bude jasně formulován u řady Otců. Spolu s Mesiášem je zde zahrnuta i jeho Matka a mariologický výklad latinského překladu ipsa conteret (ona potře) se v církvi stal tradičním.«¹¹⁸

Zatím poslední pokus o katolické vydání překladu celé bible, pojatý jako revize Bognerova překladu užívaného v liturgických knihách, byl zahájen v roce 2006 vydáním komentovaného překladu *Pentateuchu*. Protoevangelium je zde ve starším bognerovském znění (»a ty jemu rozdrťíš patu«) a přejímá ovšem i překlad osobního zájmena אִנִּי hů' zájmenem »ono«. Připojená výkladová poznámka podává christologickou interpretaci a odkazem k vulgátnímu čtení »ipsa«, »ona« a připomínkou »Marie« jako »protipólu« Evy naznačuje také interpretaci mariologickou:

»Křesťanská interpretace právem slyší v těchto slovech první radostnou zvěst: poukaz na Kristovu vykupitelskou smrt na kříži. Ježíš Kristus je oním předpověděným potomkem ženy (srov. znění Septuaginty), která má svůj protipól v Ježíšově matce Marii (srov. znění Vulgáty).«¹¹⁹

7. Shrnutí

Podoba českého překladu verše Gn 3,15 (protoevangelia) byla na prahu novověku, v nejstarších českých tištěných biblích, *Pražské* (1488), *Kutnohorské* (1489) a *Benátské* (1506), dosud určována latinskou vulgátní předlohou. Patrně nejvýznamnější prvek převzatý z *Vulgáty* byl ženský rod osobního zájmena ve spojení »onať rozdrťí«. Odpovídající vulgátní čtení »ipsa«, »ona« na místě hebrejského אִנִּי hů' »on« podporovalo v dějinách křesťanské exegeze mariologickou interpretaci tohoto verše: pro středověké komentátory, kteří vycházeli z *Vulgáty*, to byla především Panna Maria, kdo rozdrťí hadovu hlavu. Starší, christologická interpretace, doložená už u autorů starověkých, nebyla ve středověku zapomenuta, ale spojovala se s interpretací mariologickou: Maria neporáží hada svou silou, ale silami svého Syna, vlastním vítězem je Kristus, Maria má na jeho vítězství účast.

S rozvojem zájmu o biblické jazyky a původní jazykovou podobu biblických textů přibývá v průběhu šestnáctého století biblických překladů a komentářů, které se přidržují hebrejského znění a vztahují osobní zájmeno na potomstvo ženy (»semeno«, v hebrejštině maskulinum עֶרְוָה zera), nikoliv na ženu samu. Toto řešení se ujalo také v prostředí ovlivněném reformací. Luther s odvoláním na hebrejské znění protoevangelia odmítá jeho mariologickou interpretaci

¹¹⁵ *Lekcionář, VI/2: Lekcionář k různým příležitostem: pro votivní mše, pro mše za zemřelé; latinské mešní texty*, Praha: Sekretariát České liturgické komise, 1984, s. 626.

¹¹⁶ *Misál na každý den liturgického roku*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2003, s. 1011, 1131, 2190, 2238.

¹¹⁷ *Jeruzalémská bible: Svatá bible vydaná jeruzalémskou biblickou školou: pracovní vydání, 1: Geneze*, Praha: Editio Sti Aegidii, 1992, s. 8.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 9.

¹¹⁹ *Pentateuch. (Pět knih Mojžíšových). Český katolický překlad*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006, s. 45.

a zdůrazňuje výklad christologický. Kalvín odmítá i výklad christologický a ponechává pouze »morální«, zděděný rovněž ze starověké a středověké exegeze: úkol drtit hada se tu vztahuje na všechny křesťany: nejen Kristus nebo Maria, ale každý křesťan má stát proti zlu a konat, co je dobré.

V českém překladu byla úprava osobního zájmena skutečně v roce 1529, a to zatím nedůsledně: redaktor první *Severinovy bible* změnil tvar »onat« na »onoť« a v následující větě ponechal ženské přivlastňovací zájmeno ve spojení »nohám jejím«. Výrazně reformulován byl verš Gn 3,15 v druhé *Severinově biblí* vydané v roce 1537 a tehdy byla také důsledněji provedena oprava feminina na neutrum: ke znění »onoť potře«, převzatém z vydání z roku 1529, tak v následující větě přibýlo nové znění »patě jeho«. Redaktor, který úpravy provedené v Severinových biblích navrhoval, se pravděpodobně řídil Lutherovým překladem *Pentateuchu*. Průkazné je to ve vydání z roku 1537, kde je k protoevangeliumu připojena výkladová poznámka zřetelně odvozená z výkladové poznámky Lutherovy.

Následující biblické tisky norimberské z let 1540 a 1541 a tištěné bible Jiřího Melantricha z let 1549, 1557, 1561, 1570 a 1577 a Samuela Adama z Veleslavína z roku 1613 přejímají s nevelkými jazykovými úpravami znění druhé *Severinovy bible* z roku 1537. Definitivní podobu získala tato textová tradice ve čtvrté *Melantrichově biblí* z roku 1570 (beze změny ji přebírají vydání z let 1577 a 1613). Ve všech těchto biblích je zachován střední rod zájmen »onoť« a »jeho«.

Tvůrci *Bible kralické* se snažili věrně vystihnout hebrejskou předlohu, přiblížit se jí více než tradiční překlad. Na rodu obou zájmen však už nemuseli nic měnit. Ústup od *Vulgáty* je tedy patrný alespoň v tom, že slovesné tvary רָצַחְתָּ יְיָ jšûf'châ »rozdrtil ti« a רָצַחְתָּנִי tšûfennû »rozdrtilíš mu«, odvozené od téhož kořene, překládají, v českojazyčném prostředí jako první, týmž slovesem (»potře« a »potřeš«) a že smysl jejich sufixů, rovněž jako první, vyjadřují osobními, ne přivlastňovacími zájmeny (»tobě«, »jemu« místo »tvou«, »jeho«). V obou těchto rysech se kralický překlad shoduje jak s hebrejským textem, tak také s jeho latinským podřádkovým překladem otištěným v *Antverpské polyglotě* a s latinským překladem Tremelliiovým a Juniovým. Kralické znění protoevangelia bylo otištěno v prvním svazku prvního vydání *Bible kralické* v roce 1579 a beze změny přešlo do jednosvazkových vydání z let 1596 a 1613 a později do vydání hallských z let 1722, 1745 a 1766 a přešpurských z let 1787 a 1808.

Redaktoři *Bible svatováclavské* v zásadě převzali melantrichovské znění, a to v jeho konečné podobě, kterou protoevangelium získalo ve vydání z roku 1570. Redakčními úpravami se snažili toto české znění co možná sblížit s vulgátním. Střední rod tvarů »onoť« a »jeho« změnili na ženský. Svatováclavská podoba protoevangelia byla otištěna v prvním, posledně vydaném svazku *Bible svatováclavské* v roce 1715 a v nezměněné podobě ve druhém vydání v roce 1771 a v tzv. *Císařské biblí* v roce 1780.

Raněnovověké ostré rozdělení na bible katolické, které měly podle *Vulgáty* zájmena rodu ženského, a nekatolické (utrakvistické, bratrské), které měly podle masoretského textu zájmena rodu středního, přetrvává do značné míry po celé devatenácté století: bible vydávané z iniciativy katolických institucí přejímají beze změny znění *Bible svatováclavské* a bible vydávané nekatolíky přejímají beze změny znění *Bible kralické*. Ještě nový katolický překlad *Starého zákona* vytvořený Janem Hejčlem a vydaný v letech 1917 až 1925 (protoevangelium v prvním svazku v roce 1917) překládá podle *Vulgáty* »ona«.

Přestože se v českých biblích »neoficiálně« vydaných katolíky vyskytlo zájmeno středního rodu ve dvou případech už v devatenáctém století (v překladu kněze Tomáše Draského v roce 1821 a v Bezděkově úpravě kralického překladu v roce 1862), naplno (a zároveň už také zcela »oficiálně«) vstoupil střední rod do katolických vydání až ve druhé polovině dvacátého století. Zájmena »ono« užil překlad Josefa Hegera, vydaný jako celek v letech 1955 až 1958 (protoevangelium 1958), liturgický překlad Václava Bognera, jako celek nevydaný, ale dlouhodobě působící v podobě liturgických čtení, český překlad *Jeruzalémské bible*, vydaný jako celek v roce 2009 (protoevangelium už dříve v samostatně vydaném překladu *První knihy Mojžíšovy* v roce 1992) a konečně *Český katolický překlad*, jehož *Pentateuch* vyšel v roce 2006. Překlad Jana Hejčla, poprvé vydaný v roce 1917, tak zůstává dosud posledním českým překladem, který v textu protoevangelia užívá podle *Vulgáty* zájmena rodu ženského.

Výkladová poznámka k verši Gn 3,15 se v raněnovověkých tištěných biblích objevila poprvé ve druhé biblí Severinově v roce 1537. Je odvozena z německé výkladové poznámky otiskované v Lutherově překladu *Pentateuchu*. Podává christologickou interpretaci protoevangelia a na rozdíl od německé předlohy se vyhýbá narážkám na nauku o ospravedlnění »pouhou vírou«. Její obsah byl patrně přijatelný pro široký okruh českých utrakvistů a byla přetiskována ve všech Melantrichových biblích v letech 1549, 1557, 1561, 1570 a 1577 a naposledy v biblí Samuela Adama z Veleslavína v roce 1613.

První vydání *Bible kralické* jako první (a v raném novověku zároveň poslední) český biblický tisk nabízelo v poznámkách připojených k textu protoevangelia některé překladové, resp. textové varianty. Po teologické stránce je protoevangelium v tomto prvním vydání interpretováno christologicky a christologickou interpretaci připomíná též omezený výkladový aparát v jednosvazkovém kralickém vydání z roku 1613 a dále také živá záhlaví v hallských tiscích z let 1722, 1745 a 1766 a prešpurských z let 1787 a 1808.

Výkladovou poznámku zdaleka nejobširnější přinesla *Bible svatováclavská*. Je v ní podána interpretace mariologická a morální. Christologická interpretace je tu obvyklým způsobem integrována do mariologické a není probírána samostatně. Poznámka není pojata polemicky a vůbec se nezmiňuje o rozdílech mezi *Vulgátou* a hebrejským textem nebo jinými starověkými překlady, ačkoliv v akademicky pojatých katolických komentářích bylo už toto téma obvyklé. Ve všech těchto rysech se patrně projevuje zaměření *Bible svatováclavské* spíše na lidové než učené publikum a také její orientace spíše »dovnitř«, tj. na vzdělání a povzbuzení věřících, než »ven«, na obracení jinověrců. Poznámka připojená k protoevangelium v prvním vydání se beze změny opakuje i v druhém vydání z roku 1771. Pro vydání tzv. *Císařské bible* v roce 1780 byla výkladová poznámka drasticky zkrácena: zůstala pouze interpretace mariologická, v níž relativně posílila christologická složka, a interpretace morální byla vypuštěna.

Nahlédnutí do výkladů, které byly k protoevangelium připojeny v katolických biblích devatenáctého a první poloviny dvacátého století, ukazuje, že změna, kterou znění protoevangelia v katolických překladech později prošlo, byla již dlouho předtím, již od Procházkovy bible vydané v roce 1804, připravována poznámkami k tradičnímu svatováclavskému znění, které v návaznosti na raněnovověké katolické exegety, jako byl např. Cornelius a Lapide, zdůrazňovaly podstatnou jednotu christologické a mariologické interpretace, a tedy i relativní nedůležitost sporů o rod osobního zájmena. Tytéž teologické předpoklady, tj. důraz na vztah mezi Kristem a Marií a chápání mariologické interpretace jako nezávislé na vulgátním čtení, také umožnily, aby se mariologická interpretace uplatňovala i ve výkladových poznámkách k překladům nejnovějším, založeným již plně na hebrejské, masoretské předloze.